

Φωτίου
Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως

Ο ΗΓΕΜΩΝ

Μετάφραση - Σχόλια
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΕΞΙΔΑΣ

Προεισαγωγή
ΜΑΡΙΟΣ ΠΛΩΡΙΤΗΣ

Πρόλογος
ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ

ISBN 978-960-527-396-5

© 2007, Ιωάννης Πλεξίδας - Έκδόσεις 'Αρμός

Έκδόσεις 'Αρμός, Μαυροκορδάτου 11, 106 78 'Αθήνα

τηλ.: 3304196 - 3830604, fax: 3819439

www.aromosbooks.gr

e-mail: harmos@ath.forthnet.gr

Πρασάκη 5, 546 22 Θεσσαλονίκη

τηλ.: 2310-220992, fax: 2310-220910

Έκδόσεις 'Αρμός

Καὶ σὰν νὰ μάντευε ὁ Φώτιος ὅσα εἰπώθηκαν αὐτὲς τὶς μέρες γιὰ «ἐλπίδα» καὶ «δουλειά», καταλήγει ἐπιγραμματικά: «Στοὺς μόχθους δίνουν δύναμη οἱ ἐλπίδες, καὶ οἱ μόχθοι ἐλπίδες γεννοῦν» («Πόνους ἐλπίδες νευροῦσι, καὶ πόνοι τίχτουσιν ἐλπίδας», ξριδ').

Ἦρα, ἀγαπητὲ φίλε, ν' ἀποδείξετε τῶν λόγων του (καὶ τῶν λόγων σας) τὸ ἀληθές...

Μὲ φιλικούς χαιρετισμούς
ΜΑΡΙΟΣ ΠΛΩΡΙΤΗΣ

Τὸ Βῆμα, 29 Σεπτεμβρίου 1996

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ μορφή πού δεσπόζει τὸν 9ο αἰώνα στὸ Βυζάντιο εἶναι ἐκείνη τοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Ὁ Φώτιος γεννήθηκε γύρω στὸ 810 μ.Χ. καὶ πέθανε γύρω στὸ 893 μ.Χ.¹ Ἐλάχιστες πληροφορίες ἔχουμε γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ οἱ περισσότερες προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του². Καταγόταν ἀπὸ ἀριστο-

1. Γιὰ τὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς γέννησης τοῦ Φωτίου βλ. Lemerle Paul, Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὸν 10ο αἰώνα, μτφρ. Πελεκίδου-Νυσταζοπούλου Μαρία, ἐκδόσεις Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985², (1981¹), σσ. 157-158.

2. Ἐπειδὴ ὅλες οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Φωτίου προέρχονται ἀπὸ πρόσωπα φιλικὰ προσκείμενα στὸν Πατριάρχη Ἰγνάτιο, ὀφείλουμε νὰ εἰμαστε ιδιαίτερα ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ τὸ κείμενο τοῦ ψευδο-Συμεῶνος, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Φώτιος ἀπέκτησε τὴ μόρφωσή του μετὰ ἀπὸ μιὰ συμφωνία πού ἔκανε μὲ ἕναν Ἑβραῖο μάγο πού τοῦ πρόσφερε γνώση καὶ κοσμικὴ ἀναγνώριση σὲ περίπτωσι πού ἀπαρνιόταν τὴν πίστη του, βλ. [Συμεῶν Μάγιστρος], Χρονογραφία, P.G. 109, 732BC: «Εἰς μαθήματα τοῦτον [ἐνν. τὸν Φώτιο] ἐκδόους [ἐνν. ὁ Σέργιος, πατέρας τοῦ Φωτίου], μᾶλλον ἐκεῖνος [ὁ Φώτιος] πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ φιλοτιμότερον διέκειτο ἢ τὰ ἐκκλησιαστικά. Διὸ καὶ Ἑβραῖω τινὶ μάγῳ συντετυχώς, Τί μοι, ἔφη, δῶς, νεανία, καὶ ποιήσω

κρατική οικογένεια και ήταν άμφιός του Πατριάρχη Ταράσιου. Το ότι δεν υπήρξε αυτοδίδακτος, αν και ο ίδιος δέ δίνει κάποιες πληροφορίες για τη μόρφωσή του, συνάγεται από την έκταση των γνώσεών του, αλλά και από το γεγονός ότι είχε στη διάθεσή του όλα τα βιβλία που μπορούσε να διαβάσει κανείς στην εποχή του³. Ως πιά πιθανός δάσκαλός του θεωρείται ο Λέων ο Μαθηματικός, ο οποίος ήταν μεγαλύτερός του και με τον οποίο σίγουρα βρισκόταν σε επικοινωνία ο Φώτιος, καθώς εκείνα τα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη ο κύκλος των σοφών ήταν περιορισμένος⁴.

Πριν γίνει Πατριάρχης, ο Φώτιος ακολούθησε τη σταδιοδρομία του ανώτερου δημόσιου λειτουργού. Μπήκε στις αυτοκρατορικές υπηρεσίες και λόγω της πολιτικής του δεξιότητας έφτασε στα αξιώματα του πρωτοσπαθάρου και του πρωτασηκρήτου, δηλαδή του αρχηγού των σωματοφυλάκων του βυζαντινού αυτοκράτορα και του αρχιγραμματέα της

σε πᾶσαν γραφήν Ἑλληνικὴν ἐπὶ στόματος ἄγειν καὶ πάντας τοὺς ἐπὶ σοφίας παρευδοκιμεῖν; Ὁ δὲ φησι: Τὸ ἥμισυ τῆς οὐσίας αὐτοῦ προθύμως ὁ ἐμὸς πατήρ παρέξει σοι. Ὁ δὲ: Οὐ χρήζω χρήματα... ἀλλ' ἐλθέ μετ' ἐμοῦ εἰς τόνδε τὸν τόπον, καὶ ἄρνησαι τὸν τύπον ἐν ᾧ Ἰησοῦν προσηλάσαμεν, καὶ δώσω σοι παράδοξον φυλακτόν, καὶ ἔσται ἡ ζωὴ σου πᾶσα ἐν εὐημερίᾳ καὶ πλούτῳ καὶ πολλῇ σοφίᾳ καὶ χαρᾷ. Τὸν δὲ προθύμως ἀκούσαντα, καὶ πάντα πρὸς τὴν τοῦ γόητος ἀρέσκειαν τελεχότα...».

3. Lemerle Paul, *δ.π.*, σ. 159.

4. Wilson G. N., *Οἱ λόγοι στὸ Βυζάντιο*, μτφρ. Κονομητῆς Νίκος, ἐκδόσεις Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1991, σ. 122. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὶς σχέσεις τοῦ Φωτίου μετὰ τὸν Λέοντα ὀφείλουμε νὰ εἴμαστε ἰδιαίτερα ἐπιφυλακτικοί, δεδομένου ὅτι ὁ τελευταῖος δὲν ἀνῆκε στὰ πρόσωπα μετὰ τὰ ὅποια ἀλληλογραφοῦσε ὁ Φώτιος, βλ. Lemerle Paul, *δ.π.*, σ. 159.

κυβέρνησης⁵. Νεαρός ἀκόμα συμμετείχε σὲ διπλωματικές ἀποστολὲς στὴ Βαγδάτη μαζί με τὸν Κύριλλο, τὸ φωτιστὴ τῶν Σλάβων⁶. Ὁ Φώτιος κλήθηκε νὰ διαδεχθεῖ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Πατριάρχη Ἰγνάτιο, καθὼς ὁ Ἰγνάτιος ἦρθε σὲ σύγκρουση μετὰ τὸν πρωθυπουργὸ Βάρδα, ὁ ὁποῖος ἦταν θεῖος καὶ ἐπίτροπος τοῦ ἀνήλικου αυτοκράτορα Μιχαὴλ Γ'. Ὁ Φώτιος ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς δισταγμοὺς δέχθηκε καὶ ἀπὸ λαϊκός, μέσα σὲ πέντε μόλις ἡμέρες, πέρασε ἀπὸ δλους τοὺς ἱερατικούς βαθμοὺς καὶ ἀναγορεύθηκε Πατριάρχης⁷.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Φωτίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο προκαλέσσε τις ἔντονες ἀντιδράσεις τοῦ φιλόδοξου Πάπα Νικολάου τοῦ Α', ὁ ὁποῖος συγκάλεσε σύνοδο στὸ ναὸ τοῦ Σωτῆρος τοῦ Λατερανοῦ καὶ καθαίρεσε τὸν Φώτιο, μετὰ τὴν αἰτιολογία ὅτι κατέλαβε τὸ θρόνο ἀντικανονικὰ προκαλώντας βιαιότητες. Στὴ συνέχεια ἀναγνώρισε ὡς Πατριάρχη τὸν Ἰγνάτιο. Οἱ σχέσεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἐπιδεινώθηκαν ἐξαιτίας τῆς ἱεραποστολικῆς δράσης τῆς Κωνσταντινούπολης στοὺς Σλάβους. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Βουλγαρίας Βόρις, ὁ ὁποῖος βαπτίστηκε χριστιανὸς καὶ ὀνομάστηκε Μιχαὴλ, ἐπιδίωξε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Βουλγάρικης Ἐκκλησίας ζητώντας τόσο ἀπὸ τὸν Νικόλαο τὸν Α', ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ Φώτιο νὰ ὑπάρξει Βούλ-

5. Χρήστου Παναγιώτης, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία. Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ χριστιανισμοῦ*, Τόμος Α', ἐκδόσεις Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 332.

6. Τσάμης Δημήτριος, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία. Ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴ ὡς τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001⁶, (1983¹), σ. 211.

7. Στεφανίδου Βασίλειος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἐκδόσεις Παπαδημητρίου, Ἀθήνα 2000⁷, (1959²), σσ. 342-379.

γαρος πατριάρχης, θεωρώντας την παρουσία του απαραίτητο συμπλήρωμα τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Βουλγαρίας⁸. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου, πού γιὰ πρώτη φορὰ ἀποδίδεται στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα στὴν παρούσα ἔκδοση, γράφτηκε κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐντάσεων, τὴν πρώτη περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Φωτίου. Δυστυχῶς ἔχει γραφτεῖ μὲ τέτοιο τρόπο πού δὲ μᾶς δίνει κάποιες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ ἀκριβὲς αἶτημα τοῦ Βόρις.

Πρόκειται γιὰ παραινετικὸ λόγο πού ἔχει ὡς σκοπὸ του νὰ νοουθετήσει. Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν «ἡγεμονικῶν κατόπτρων»⁹. Τὰ βυζαντινὰ «κάτοπτρα ἡγεμόνων» διαφοροποιῦνται ἀπὸ τὰ ἐγκώμια στὸ ὅτι ὁ συγγραφέας εἶχε μία ξεχωριστὴ σχέση μὲ τὸν ἡγεμόνα¹⁰ καὶ μπορούσε νὰ τοῦ δώ-

8. Γιὰ τίς συνθήκες βαπτισμοῦ τοῦ Βόρις βλ. Stratoudaki White Despoina and Berrigan Joseph Jr., *The Letter of Patriarch Photios of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria*, Brookline, Massachusetts, Holy Cross Orthodox Press, σειρά: The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources, ἀρ. 6, 1982, σ. 13, πρβλ. Στεφανίδου Βασιλείου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, δ.π., σσ. 351-352.

9. Ὁ καθιερωμένος ὄρος εἶναι «Fürstenspiegel» ἢ «Speculum Principis», βλ. Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης, *Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος*, ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 243, σημ. 35: «Ἔτσι μεταφράζουμε τὸν ὄρο speculum principis (Fürstenspiegel, Mirror of Princes) πού δήλωνε τέτοια νοουθετικὰ ἢ παραινετικὰ κείμενα στὴ Δύση, ἰδίως ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα...». Τὰ σημαντικότερα βυζαντινὰ «κάτοπτρα» εἶναι τὰ ἑξῆς: Θωμᾶς Μάγιστρος, *Περὶ βασιλείας*, P.G. 145, 448A-496C, Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1164A-1186B, Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, P.G. 142, 657D-674B.

10. Ὁ Φώτιος θὰ ἀποκαλέσει τὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα «εὐγενὲς καὶ γνήσιο γέννημα τῶν πνευματικῶν μου ὠδίνων», βλ. §118.

σει σημαντικὲς συμβουλὲς σχετικὰ μὲ τίς ὑποχρεώσεις τοῦ αὐτοκράτορα¹¹ καὶ νὰ διατυπώσει σοβαρὲς προειδοποιήσεις¹². Τὰ συγκεκριμένα κείμενα ἀκολουθοῦν τὴ λογικὴ καὶ τὴ δομὴ τῶν λόγων τοῦ Ἰσοκράτη πρὸς τοὺς δύο Νικοκλεῖς καὶ τὸν παραινετικὸ λόγο τοῦ ἰδίου πρὸς Δημόνικο. Τὸ καινούργιο στοιχεῖο πού εἰσάγεται στὰ βυζαντινὰ «κάτοπτρα ἡγεμόνων», καὶ εἰδικότερα στὴν περίπτωσή μας στὸ κείμενο τοῦ Φωτίου, εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνεται στὸ χριστιανικὸ ἦθος. Χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς χριστιανικῆς τάσης ἀποτελοῦν οἱ ἀναφορὲς στὴν ἔννοια τῆς ὑπομονῆς ὡς ἀρετῆς τοῦ ἡγεμόνα¹³, στὸ σεβασμὸ πρὸς τοὺς ἱερεῖς¹⁴, ὅτῃ σημασία τῆς προσευχῆς¹⁵ καὶ στὴν ταπεινοφροσύνη¹⁶. Ἡ εἰκόνα τοῦ βασι-

11. Σημειώνουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος ἔγραψε καὶ ἓνα «κάτοπτρο» σχετικὰ μὲ τίς ὑποχρεώσεις τῶν ὑπηκόων, βλ. Θωμᾶς Μάγιστρος, *Περὶ πολιτείας*, P.G. 145, 496C-548B.

12. Hunger Herbert, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, μτφρ. Ἀναστασίου Ἰωάννης, Τόμος Α', ἐκδόσεις Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1991², (1987¹), σ. 246.

13. Βλ. ἐνδεικτικὰ §§78, 111.

14. Βλ. §32: «Οἱ ἀναίμακτες θυσιῆς τῆς ἱερῆς λατρείας μας εἶναι ἔργο τῶν ἱερέων, τοὺς ὁποίους, ἂν ὑπηρετεῖς μὲ προθυμία καὶ συνεισφέρεις στὸ ἔργο τους, θὰ λάβεις μὲ τίς προσευχὲς τους μεγάλες εὐεργεσιῆς καὶ θὰ ἔχεις πλούσια τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ».

15. Βλ. §30: «Ἐσὺ λοιπὸν νὰ προσεύχεσαι πάντοτε στὸ Θεὸ γιὰ τὰ προσωπικά σου θέματα, καὶ ὅταν εἶσαι μόνος σου. Συγχρόνως ὅμως πρέπει νὰ προσεύχεσαι καὶ μὲ τοὺς ὑπηκόους σου, καὶ φανερά: διότι καὶ μὲ τοὺς δυὸ τρόπους, ἂν γίνονται ὅπως ταιριάζει στὸ Θεό, εἶναι δυνατόν νὰ πετύχεις τὴ θεία εὐλογία».

16. Βλ. §118: «Νὰ μὴν εἶσαι φαντασμένος, ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ταπεινόφρων».

λιᾶ πού προβάλλεται εἶναι ἡ εἰκόνα ἑνὸς δίκαιου ἡγεμόνα¹⁷, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸν ἀντίποδα τοῦ τυράννου¹⁸. Ἔνα ἀκό-

17. Βλ. ἐνδεικτικὰ §§58, 65, 116: «Ἡ εὐτυχία τῶν ὑπηκόων διαλαλεῖ τὴν ὕψιστη σύνεση καὶ δικαιοσύνη τῆς ἐξουσίας».

18. Βλ. §42. Ἡ λογικὴ αὐτὴ τῶν βυζαντινῶν κατόπτρων βρίσκεται σὲ σαφῆ ἀντιθετικὴ διαστολὴ μὲ τὴ λογικὴ τοῦ Machiavelli, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπορρίψει τὴν ταπεινοφροσύνη καὶ τὴν ἀδιαφορία τῶν χριστιανῶν γιὰ τὰ ἐγκόσμια, γιὰ χάρη τῶν περισσότερο θετικῶν ἀρετῶν τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς ἀποφασιστικότητος, βλ. Quinton Anthony [ἐπιμέλεια], *Ἱστορία τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας*, μτφρ. Ρισσάκη Δέσποινα, ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 2005³, (χ.χ.¹), σ. 421. Ὁ Machiavelli θὰ προκρίνει μίαν νέα, ἀμοραλιστικὴ ἠθικὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἡγεμόνας ὀφείλει νὰ ἐνεργεῖ ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη, προκειμένου νὰ ἐδραιώσῃ καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐξουσία του. Θὰ πρέπει, δηλαδὴ, νὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ μὴ εἶναι καλός, νὰ εἶναι ὑποκριτής, νὰ φαίνεται σπλαχνικός καὶ καλοπροαίρετος, ἀλλὰ στὴν οὐσία νὰ μὴ εἶναι. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἡγεμόνων δὲ θὰ πρέπει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς συμβατικῆς ἠθικῆς. Ἡ διατήρησις τῆς ἐξουσίας πρέπει νὰ ἐπιτυγχάνεται μὲ κάθε τρόπο, γι' αὐτὸ ὁ ἡγεμόνας πρέπει νὰ συμφιλιωθεί μὲ τὴν ἰδέαν ὅτι συχνὰ θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνεργεῖ ἀντίθετα μὲ τὴν συμπόνια, τὴν ἀνθρωπιά καὶ τὴν ἀλήθεια. Στὸ δέκατο ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ *Ἡγεμόνα*, ὁ Machiavelli θὰ διακρίνει δύο τρόπους δράσης, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ πρῶτος ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο, ἐνῶ ὁ δεύτερος στὰ ζῶα. Ἐπειδὴ, θὰ συνεχίσει, ὁ πρῶτος τρόπος δράσης, τίς περισσότερες φορές, δὲν ἐπαρκεῖ, ὁ ἡγεμόνας πρέπει νὰ καταφύγῃ στὸ δεύτερο. Ὁ Machiavelli ἀνατρέπει τὴ μέχρι τότε ἰσχύουσα οὐμανιστικὴ καὶ χριστιανικὴ ἠθικὴ, δίνοντας συμβουλὲς οἱ ὁποῖες θὰ ταίριαζαν στὸ «σύντροφο τοῦ διαβόλου», βλ. Berlin Isaiah, *Κόντρα στὸ Ρεϋμα*, μτφρ. Καστανάρα Μαρία, ἐκδόσεις Scripta, Ἀθήνα 2003, σ. 173. Γενικότερα γιὰ τὴ νέα ἠθικὴ πού προκρίνει ὁ Machiavelli σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ χριστιανικὴ καὶ οὐμανιστικὴ ἠθικὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων βλ. Skinner Quentin, *Machiavelli*, μτφρ. Ἀθανασίου Κώστας, ἐκδόσεις Νῆσος, σειρά: ἀναγνώσεις, ἀρ. 3, Ἀθήνα 2002, σσ. 72-80.

μη στοιχεῖο πού φανερώνει τὴν ἐπίδραση τοῦ χριστιανικοῦ παράγοντα εἶναι ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἔπαψε πλέον νὰ θεοποιεῖται. Στὴ χριστιανικὴ προοπτικὴ ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ἐκεῖνος πού ὁ Θεὸς ἐπέλεξε γιὰ νὰ ἐξουσιάζει καὶ ἡ ἐξουσία του εἶναι ἐφικτὴ μόνο μὲ τὴ βοήθεια τῆς θειᾶς χάριτος¹⁹.

Τὰ βυζαντινὰ κάτοπτρα διαιροῦνται σὲ δύο βασικὲς ὁμάδες. Στὴν πρώτη ἀνήκουν ἐκεῖνα τὰ κάτοπτρα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ πολὺ μικρὰ κεφάλαια, ἐνῶ στὴ δεύτερη ὁμάδα κατόπτρων ἀνήκουν ἐκεῖνα πού τὸ κείμενο παρουσιάζει μίαν νοηματικὴν συνέχειαν²⁰. Συνήθως διαιροῦνταν σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος [πανηγυρικὸ] ἐγκωμιάζονταν τὰ προσόντα τοῦ αὐτοκράτορα, ψυχικὰ καὶ σωματικὰ, ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος [παραινετικὸ] ἀναπτύσσονταν θέματα πού ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία²¹. Στὸ κείμενο τοῦ Φωτίου ἀπουσιάζει τὸ πανηγυρικὸ μέρος. Στὴ θέση του ὑπάρχει μίαν παρουσίαση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ μίαν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὶς ἑπτὰ Οἰκουμενικὲς Συνόδους. Τὸ δεύτερο μέρος ἀκολουθεῖ τὴ γνωμολογικὴ παράδοση καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ κεφά-

19. Βλ. Runciman Steven, *Βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, μτφρ. Δετζώρτζη Δέσποινα, ἐκδόσεις Γαλαξίας-Ἑρμείας, σειρά: Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων καὶ ξένων συγγραφέων, Ἀθήνα 1993, σσ. 69-90, πρβλ. Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης, *Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος*, δ.π., σ. 243, σημ. 37, Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1164A: «Τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ, τίμα ὑπὲρ πάντας τὸν τούτου σε ἀξιώσαντα Θεόν...», τοῦ ἰδίου 1173B: «Ἐγκόσμιον ὑπὸ Θεοῦ πιστευθεῖς βασιλείαν...» καὶ 1181CD: «Σικῆπτρον βασιλείας παρὰ Θεοῦ δεξάμενος...».

20. Hunger Herbert, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, δ.π., σ. 247.

21. Hunger Herbert, δ.π., σ. 251.

λαια τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν μιὰ νοηματική συνέχεια. Βέβαια καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Φώτιος διαφοροποιεῖται, δεδομένου ὅτι ἀπουσιάζει ἡ ἀκροστιχίδα.

Ὁ Φώτιος ὑπῆρξε πολυγραφότατος συγγραφέας. Ἐγράψε λόγους περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὅπου ἀναπτύσσει τὴν ὀρθόδοξη θεολογία καὶ καταδικάζει τὸ filioque, κείμενα κατὰ τῆς αἵρεσης τῶν Μανιχαίων, καθὼς καὶ διάφορους ἄλλους λόγους καὶ ὕμνους. Ἐξχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ Λεξικό, τὸ ὁποῖο ἔγραψε σὲ νεαρὴ ἡλικία καὶ τὸ ὁποῖο φανερώνει μιὰ σημαντικὴ πλευρὰ τῆς δραστηριότητος τοῦ Φωτίου ὡς φιλόλογου. Ἡ Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος ἀποτελεῖ ἓνα ἐπίσης ἀξιόλογο ἔργο, ἴσως τὸ σπουδαιότερο ἔργο σὲ ὀλόκληρη τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Πρόκειται γιὰ μιὰ καταγραφή τῶν βιβλίων πού μελέτησε ὁ Φώτιος, καθὼς καὶ σχόλια γιὰ τὰ βιβλία αὐτά. Τὰ Ἀμφιλόχεια, τέλος, ἀποτελοῦνται ἀπὸ τριακόσιες περίπου ἀπαντήσεις πού ἔδωσε ὁ Φώτιος σὲ συγκεκριμένες ἐρωτήσεις. Τὸ ἔργο ἀπευθύνεται στὸν Ἀμφιλόχιο, μητροπολίτη Κυζίκου, καὶ ἀναφέρεται σὲ διάφορα ζητήματα, τὸ ὁποῖο εἶναι μεταξύ τους ἀσύνδετα. Γενικότερα τὰ Ἀμφιλόχεια δὲν παρουσιάζουν κάποια ἐνότητα στὴ σύνθεσή τους. Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ διαφορετικὲς πραγματεῖες τῆς ὁποῖας σύνθεσε σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς καὶ συνθήκες καὶ δὲν ἤθελε νὰ τῆς ἀφήσει νὰ πᾶνε χαμένες²².

Ὁ Φώτιος ὑπῆρξε ἓνας ἀνθρωπος καταπληκτικῆς παιδείας. Ἄν καὶ δὲ δίδαξε στὴν ὑποτιθέμενη πατριαρχικὴ Ἀκαδημία²³, πάντοτε τὸν ἀκολουθοῦσε ἓνας κλειστὸς κύκλος πι-

22. Lemerle Paul, ὁ.π., σ. 177.

23. Ὁ Βασίλης Κατσαρὸς ἀμφισβήτησε τόσο τὴν ὑπαρξὴ τῆς

στῶν μαθητῶν, στοὺς ὁποίους πρόσφερε τῆς γνώσεως του. Ὑπῆρξε ἐκφραστὴς μιᾶς πνευματικῆς ἀναγέννησης καὶ ἀναμφισβήτητα εἶναι ὁ ἐκφραστὴς καὶ ὁ κύριος δημιουργὸς τοῦ βυζαντινοῦ κλασικισμοῦ, ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ Paul Lemerle²⁴.

«Πατριαρχικῆς Σχολῆς», ὅσο καὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν «δώδεκα διδασκάλων», βλ. Κατσαρὸς Βασίλης, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου του, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, ἐκδοση: Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, σειρά: Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, ἀρ. 22, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 57-59, 163-209.

24. Lemerle Paul, ὁ.π., σ. 183: «Προτιμῶ νὰ βλέπω στὸ πρόσωπό του [ἐνν. τοῦ Φωτίου] τὸ δημιουργὸ τοῦ βυζαντινοῦ κλασικισμοῦ, στὸ μέτρο πού ὁ κλασικισμὸς αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει, μέσα στοὺς κόλπους τοῦ χριστιανισμοῦ, τόσο ἓναν πολιτισμὸ ὅσο καὶ μιὰ ἠθική. Καὶ τὰ δύο αὐτά στοιχεῖα βρίσκουν τὴν ἐκφρασὴ τους πού δὲν στερεῖται μεγαλεῖο, στὴν ὡραία ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Βόρι τῆς Βουλγαρίας».

Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως
Ὁ Ἡγεμών

κη'. Ταῦτα μὲν ἀνθρώπῳ παντὶ πάσῃ δυνάμει παραφυλακτέον, ἄρχοντι καὶ ἀρχομένῳ, νέῳ καὶ πρεσβύτῃ, πλουσίῳ καὶ πένητι. Κοινὴ γὰρ ἡ φύσις, καὶ κοινὰ τὰ προστάγματα, καὶ κοινῆς τῆς παραφυλακῆς καὶ ἐπιμελείας δεόμενα. Ἄ δὲ μᾶλλον πρὸς τὴν τῶν ἀρχόντων ὀρᾶ παιδαγωγίαν, καὶ τῇ σῆ φυλάττειν ἐπιτηδειότερα ἐξουσία, καὶ ἐξ ὧν ἔσται σοι καὶ περὶ τῶν ἄλλων πλείστη ἐμπειρία, ἐκεῖνά σοι νῦν εἰρήσεται. Καὶ γὰρ πολλῆς τῷ ἄρχοντι δεῖ καλοκαγαθίας, τῆς τε ἄλλης, καὶ τῆς ἐν ἡθεσιν εὐκοσμίας. Δι' ὃ καὶ φασι «Ἄρχῃ ἄνδρα δεικνύει» καί, ὅτι «Ὡσπερ ὁ χρυσὸς ἐν ταῖς λιθίναις ἀκόναϊς δοκιμάζεται, οὕτως ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐν ταῖς ἀρχικαῖς ἐργασίαις καὶ ταῖς τῶν

1. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς παρούσας ἐπιστολῆς τοῦ Πατριάρχου Φωτίου εἶναι ὁ ἑξῆς: «Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν Ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς - Τί ἐστὶν ἔργον ἀρχοντος». Ὁ χρόνος συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς δὲν ἔχει προσδιοριστῆ με ἀκρίβεια, ἀλλὰ πιθανολογεῖται ὅτι γράφτηκε γύρω στὸ 865-866 μ.Χ. Περισσότερα γιὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς, βλ. Stratoudaki-White Despoina and Berrigan Joseph Jr., *The Letter of Patriarch Photios of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria*, ὅ.π., σ. 33, σημ. 40. Στὴν παρούσα ἐκδοση διατηρήσαμε τὴν ἀρίθμηση τοῦ

Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως
Ὁ Ἡγεμών¹

[...] 28. Τις ἐντολές² τοῦ Δεσπότη τῶν ὄλων κάθε ἀνθρώπος, ἄρχοντας ἢ ἀρχόμενος, νέος ἢ γέρος, πλούσιος ἢ φτωχὸς πρέπει νὰ τις τηρεῖ μὲ ὄλες του τις δυνάμεις. Διότι εἶναι κοινὴ ἡ φύση τῶν ἀνθρώπων, ἐπομένως καὶ οἱ πρόσταγές εἶναι κοινές, ἀλλὰ κοινὴ εἶναι καὶ ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ἐπιμέλεια ποῦ ἀπαιτοῦν ἀπὸ ὄλου. Τώρα ὅμως θὰ σοῦ ἐκθέσω αὐτὰ ποῦ ἀποβλέπουν εἰδικότερα στὴν κατάρτιση τῶν ἀρχόντων καὶ προφυλάσσουν καταλληλότερα τὴν ἐξουσία σου καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἀποκτήσεις καὶ σὲ ἄλλα θέματα πολὺ μεγάλη ἐμπειρία. Διότι ὁ ἀρχοντας ὀφείλει γενικὰ νὰ εἶναι ἀψογος, ἀλλὰ προπάντων νὰ ἔχει εὐπρεπὴ συμπεριφορά. Γι' αὐτὸ καὶ λένε ὅτι «τὸν καλὸ ἢ κακὸ ἀρχοντα τὸν ἀναδεικνύει ὁ τρόπος ἀσκησης τῆς ἐξουσίας»³ καὶ ὅτι, ὅπως ἐλέγχουμε τὴ γνησιότητα τοῦ χρυσοῦ σὲ πέτρινα ἀκόνια, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς κρίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο ἀσκησης

Migne, ἀλλὰ υἱοθετήσαμε ὄλες τις ἀλλαγές τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων τοῦ κειμένου.

2. Ἀναφέρεται στὶς εὐαγγελικὲς ἐντολές, τὴ σπουδαιότητα τῶν ὁποίων ἐπεσήμανε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο.

3. Πρβλ. Ἄριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1130a.1-2: «... καὶ διὰ τοῦτο εὖ δοκεῖ ἔχειν τὸ τοῦ Βίαντος, ὅτι ἀρχῇ ἄνδρα δείξει». [Καὶ γι' αὐτὸ φαίνεται ὅτι εἶναι σωστὸ αὐτὸ ποῦ εἶπε ὁ Βίας, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐξουσία θὰ φανερώσει τὴν ποιότητα τοῦ ἀνδρα].

ἀρχομένων διανοίαις ἐξετάζεται.»

κθ'. Σὲ δέ μοι μάλιστα πρόσεχε, ἵνα μὴ μόνον ἀκροατῆς, ἀλλὰ καὶ ποιητῆς γένη καλῶν καὶ ἀξιαγάστων πράξεων. Ἀρχὴ δὲ ἡμῖν, κὰν τούτοις, ἀπὸ τῶν θείων. Εὐχὴ μὲν οὖν Θεῷ συνάπτει καὶ οἰκειοῖ, ὁμιλία τις ἔνθεος οὐσα, καὶ συνουσία νοερὰ τοῦ πάντων καλλίστου καὶ τιμιωτάτου· ἐξ οὗ πᾶσα μὲν οὐσίωσις καὶ συνοχή, πᾶσα δὲ πρόνοια καὶ χορηγία τῶν ἀγαθῶν, πᾶσα δὲ τελειότης καὶ διακάθαρσις τῶν παθῶν. Ὡστε εἰ καὶ μή τι ἄλλο κέρδος ἐκ τῆς εὐχῆς ἀνεφύετο, αὐτὸ δὴ τοῦτο μάλιστα τοῖς φιλοθέοις καὶ τοῦ ἀγαθοῦ φιλοθεάμοσιν ἀντὶ πάσης εὐφροσύνης ἤρκει, καὶ πάσης τῆς κατὰ τὸν βίον μακαριότητος καὶ εὐδαιμονίας. Ὅτε καὶ τῶν ἡμαρτημένων ἄφεσιν λαμβάνομεν δι' αὐτῆς, καὶ τῶν ἄλλων αἰτημάτων ὅσα συμφέρουσι τὰς ἀγαθοειδεῖς καὶ τελεσιουργοὺς δωρεὰς προκαλοῦμεθα, ἀξιούμεθά τε τῶν ἀφάτων περὶ ἡμᾶς ἔργων καὶ δώρων διὰ τῆς

4. Ἰάκωβος 1, 25: «... οὐκ ἀκροατῆς ἐπιλησμονῆς γενόμενος ἀλλὰ ποιητῆς ἔργου...».

5. Πρβλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ προσευχῆς*, P.G. 50, 775: «Θεῷ γὰρ ὡς ἀληθῶς λαλοῦμεν τῷ καιρῷ τῆς προσευχῆς, δι' ἧς ἀγγέλους συναπτόμεθα καὶ τὴν πρὸς τὰ ἄλογα κοινωνίαν πολὺ φαινόμεθα διαφεύγοντες».

6. «Οὐσιώνω» σημαίνει: φέρνω στὴν ὑπαρξή, βλ. ἐνδεικτικὰ, Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Ἀντιρρητικός*, ἐκδόσεις Κυρομάνος, σειρά: Συγγράμματα Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τόμος Γ', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 375: «Τὰ μὲν οὖν τῆς οὐσιοποιῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ μετέχει μόνως, εἰ καὶ διὰ ταύτης ὄλου τοῦ Θεοῦ μετείληφεν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τῆς ζωοποιῦ· τὰ δὲ καὶ τῆς ζωοποιῦ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τῆς σοφοποιῦ· τὰ δὲ καὶ

τῆς ἐξουσίας καὶ ἀπὸ τῆ γνώμη τῶν ἀρχομένων.

29. Ἐσὺ περισσότερο πρόσεχε ὄχι μόνον νὰ ἀκοῦς, ἀλλὰ νὰ κάνεις καλές καὶ ἀξιοθαύμαστες πράξεις⁴. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὰ πρέπει ὡς ἀρχὴ καὶ γνώμονα νὰ ἔχουμε τίς θεῖες ἐντολές. Ἡ προσευχὴ σὲ ἐνώνει μὲ τὸ Θεὸ καὶ σὲ κάνει οἰκειοῦ του, καθὼς εἶναι ἔνθεη ὁμιλία καὶ συνουσία νοερὴ μὲ τὸ πιὸ ὠραῖο ἀπὸ ὄλα καὶ τὸ πιὸ πολύτιμο ἀπὸ ὄλα, δηλαδὴ τὸ Θεό⁵. Ἀπὸ ἐκεῖνον ὄλα οὐσιώνονται⁶ καὶ ἀποκτοῦν συνοχή⁷, καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον προέρχεται κάθε πρόνοια⁸ καὶ χορηγία τῶν ἀγαθῶν, κάθε τελειότητα⁹ καὶ κάθαρση τῶν παθῶν. Ὡστε κι ἂν ἀκόμη δὲν προέκυπτε κανένα ἄλλο κέρδος ἀπὸ τὴν προσευχὴ, αὐτὸ μόνον, προπάντων γιὰ τοὺς φιλόθεους καὶ ἐκείνους ποὺ ἀγαποῦν τὸ καλὸ, θὰ ἦταν ἀρκετὸ, ἀντικαθιστώντας κάθε ἄλλη χαρὰ, εὐλογία καὶ εὐτυχία τῆς ἐπίγειας ζωῆς. Ὅταν μὲ τὴν προσευχὴ πετυχαίνουμε τὴν ἄφεση τῶν ἀμαρτιῶν καὶ τὴν πραγματοποίησιν ὅσων ἀπὸ τὰ αἰτήματά μας ἐπιφέρουν τίς καλές καὶ ἀποτελεσματικὲς δωρεές τοῦ Θεοῦ, Τὸν ἐπικαλοῦμαστε καὶ θεωροῦμε δίκαιο νὰ εὐχαριστήσουμε τὸν εὐερ-

ταύτης πρὸς ταῖς ἄλλαις».

7. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, §17.84-85, Kottér II: «Πάντων δὲ ποιητῆς καὶ προνοητῆς καὶ συνοχεῦς ὁ Θεὸς ἐστίν».

8. Νεμέσιος Ἐμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, P.G. 44, 184C: «Πρόνοια τοίνυν ἐστὶ ἐκ Θεοῦ εἰς τὰ ὄντα γινομένη ἐπιμέλεια», πρβλ. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, §43.2-4, Kottér II: «Πρόνοια τοίνυν ἐστὶν ἐκ Θεοῦ εἰς τὰ ὄντα γινομένη ἐπιμέλεια. Καὶ πάλιν Πρόνοια ἐστὶ βούλησις Θεοῦ, δι' ἣν πάντα τὰ ὄντα τὴν πρόσφορον διεξαγωγὴν λαμβάνει».

9. Ἰάκωβος 1, 17: «Πᾶσα δόσις ἀγαθῆ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστίν, καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων».

ἐν αὐτῇ εὐχαριστίας τὸν εὐεργέτην ἀμείβεσθαι, καὶ δὴ καὶ οἷας ἀπαρχάς τινας αὐτῷ προσφέρειν, τὰς κατ' ἐκείνην τοῦ νοῦ κινήσεις καὶ δοξολογίας, τῆς νοερᾶς ἡμῶν καὶ λογικῆς οὐσιώσεως· ὅτε τοίνυν τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα τῇ εὐχῇ περιείληπται, πῶς οὐ χρὴ πρὸς ταύτην προθύμως ἐπεκτείνεσθαι, καὶ ταύτης ἐρᾶν σφόδρα καὶ ἀντιλαμβάνεσθαι;

λ'. Σὺ τοίνυν προσεύχου μὲν εὐχὰς ἰδίας διαπαντὸς καὶ καθ' ἑαυτὸν τῷ Θεῷ. Προσεύχου δὲ καὶ ἅμα τῷ πλήθει, καὶ ἐν τῷ φανερῷ· δι' ἑκατέρου μὲν γὰρ θεοφιλῶς πραττομένου, τὸ ὅσιον ἔστιν ἀποδιδόναι. Ὅσον δὲ τὸ πρότερον εἰς καθαρότητα διανοίας πλεονεκτεῖ, τοσοῦτον τὸ δεύτερον εἰς μίμησιν τοὺς ὀρώντας παρακαλεῖ. Καὶ τὸ μὲν εἰς οἰκείον κέρδος συντελεῖ· τὸ δὲ καὶ τοὺς ἄλλους οἶδεν ὠφελεῖν· ὧν ἡ σωτηρία καὶ ἡ προκοπὴ μεγάλη πάλιν τῆς ἀρετῆς ἔστι τοῦ ἄρχοντος μαρτυρία.

λα'. Ναοὺς ἐπ' ὀνόματι Θεοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ἀγίων κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς οἰκοδόμει, καὶ τούτοις τὸν λαὸν ἐκκλησιάζεσθαι ἔθιξε· ἵνα κοινῇ τὸ Θεῖον ἐξιλεούμενοι, καὶ κοινῇ τὴν δοξολογίαν προσάγοντες, εἰς κοινὴν τε μᾶλλον ὁμόνοιαν συναυνῶνται, καὶ κοινῇ καρπῶνται τὴν σωτηρίαν καὶ ὠφέλειαν.

10. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Νικοκλέα*, Isocrates. Discours, vol. 2, Les Belles Lettres, Paris 1967, §31.4-6: «Σημεῖον ἔστω σοι τοῦ καλῶς βασιλεύειν, ἂν τοὺς ἀρχομένους ὄρᾳς εὐπορωτέρους καὶ σωφρονεστέρους

γέτη μας γιὰ τὰ ἀνείπωτα ἔργα καὶ τίς δωρεές του. Καὶ βέβαια ἐπιθυμοῦμε νὰ τοῦ προσφέρουμε κάποια θυσία, δηλαδὴ τὴν κίνηση μὲ τὴν προσευχὴ τοῦ νοῦ πρὸς τὸ Θεὸ καὶ τὴ δοξολογία, ποὺ ὀδηγοῦν στὴ νοερὴ καὶ λογικὴ οὐσιώσή μας. Ὅταν λοιπὸν τόσα σπουδαῖα περικλείονται μέσα στὴν προσευχὴ, γιατί δὲν πρέπει μὲ προθυμία νὰ στρεφόμεσθε σ' αὐτὴ καὶ νὰ τὴν ἀγαπᾶμε ὑπερβολικὰ καὶ νὰ τὴν ἐπιδιώκουμε;

30. Ἐσὺ λοιπὸν νὰ προσεύχεσαι πάντοτε στὸ Θεὸ γιὰ τὰ προσωπικά σου θέματα, καὶ ὅταν εἶσαι μόνος σου. Συγχρόνως ὁμῶς πρέπει νὰ προσεύχεσαι καὶ μὲ τοὺς ὑπηκόους σου, καὶ φανερά· διότι καὶ μὲ τοὺς δύο τρόπους, ἂν γίνονται ὅπως ταιριάζει στὸ Θεό, εἶναι δυνατόν νὰ πετύχεις τὴ θεία εὐλογία: Καὶ ὅσο ἡ πρώτη περίπτωση πλεονεκτεῖ στὴν καθαρότητα τῆς διανοίας, τόσο ἡ δεύτερη παρακινεῖ ἐκείνους ποὺ βλέπουν στὸ νὰ σὲ μιμηθοῦν. Καὶ ἐνῶ τὸ ἓνα συμβάλλει σὲ προσωπικὸ κέρδος, τὸ δεύτερο ὠφελεῖ τοὺς ἄλλους, τῶν ὁποίων ἡ σωτηρία καὶ ἡ προκοπὴ εἶναι μεγάλη ἀπόδειξη τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀρχοντα¹⁰.

31. Οἰκοδόμησε ναοὺς στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγίων του, σύμφωνα μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς, καὶ συνήθισε τὸ λαὸ νὰ ἐκκλησιάζεται σὲ αὐτούς· ὥστε οἱ ἄνθρωποι, ζητώντας ἀπὸ κοινοῦ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ προσφέροντας κοινὴ δοξολογία, νὰ φτάνουν σὲ πλήρη ὁμοφυχία, καὶ ὅλοι μαζί νὰ καρπῶνται τὴ σωτηρία καὶ τὴν ὠφέλεια.

γίγνομένοὺς διὰ τὴν σὴν ἐπιμέλειαν». [Νὰ θεωρεῖς ὡς ἀπόδειξη ὅτι κυβερνᾷς καλὰ, ἂν βλέπεις τοὺς ὑπηκόους σου νὰ γίνονται πιὸ εὐποροὶ καὶ πιὸ σώφρονες μὲ τὴ δικὴ σου φροντίδα].

λβ'. Αἱ θυσίαι μὲν τῆς ἱερᾶς ἡμῶν λατρείας τοῖς ἱερεῦσιν ἀνάκεινται οἷς ὑπηρετῶν προθύμως καὶ προσφέρων, πολλῆς τῆς διὰ τούτων ἀπολαύσεις καὶ εὐεργεσίας καὶ χάριτος. Δύναιο δ' ἂν καὶ σύ, βουλευθεῖς, κάλλιστον αὐτουργῆσαι Θεῷ θῦμα καὶ ἐρασιμώτατον, βίον αὐτῷ καλλιερούμενος καθαρὸν, καὶ διανοίας ὀρθότητα.

λγ'. Εἰδὼς δὲ ὡς μεγάλη ῥοπή πρὸς τὴν τῶν ἄλλων διοίκησιν ῥώμη καὶ τάχος διανοίας, μηδὲ ταύτης ἀφίστασο τῆς ἐπιμελείας. Ἀγγίνουν μὲν γὰρ οὐκ ἔστι γενέσθαι τὸν μὴ φύσει τοῦτο πεφυκότα· μελέτη δὲ καὶ πραγμάτων πείρα, πρόχειρον ἐμποιοῦσαι τὴν γνῶσιν, πολλάκις ἐν αὐτοῖς τοῖς ἔργοις ὀξύτερον ἔδειξαν τὸν ἐγγεγυμνασμένον, ἢ τοὺς ταύτης τῆς δυνάμεως κατὰ φύσιν μετεσχηκότας. Δι' ὃ φρόνησιν ἀσκεῖν προσήκει

11. Πρβλ. Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, *Παιδεία Βασιλική*, P.G. 126, 273D: «Οὐκοῦν ὁ ἀληθὴς βασιλεὺς εἰδὼς, ὅτι καθάπερ οἰκίας καὶ νεῶς δεῖ τὰ κάτω ἀσφαλέστερα εἶναι, οὕτω δὴ καὶ τὴν βασιλείαν προσήκει βαίνειν ἀσφαλῶς, τὴν εὐσέβειαν ποιεῖται θεμέλιον. Οὕτω μὲν εὐσεβῆς ὢν, ὡς μηδὲ τοῖς ἱερεῦσι πρωτείων παραχωρεῖν· οὕτω δὲ πάντα ποιῶν καὶ λέγων, ὡς Θεὸν εἰδὼς πάντων ἔφορον καὶ πάντων ἐπήκοον. Φιλόθεος δὲ ὢν, ἀναγινώσκεται ὡς ἔστι θεοφιλῆς· φιλῶν γὰρ Θεόν, ὑπὸ Θεοῦ φιληθήσεται». [Λοιπὸν ὁ ἀληθινὸς βασιλιάς, ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς σὲ ἓνα σπίτι καὶ ἓνα καράβι πρέπει τὸ κάτω μέρος νὰ εἶναι ἀσφαλέστερο, καὶ ἔτσι βέβαια καὶ ἡ βασιλεία πρέπει νὰ πορευέται μὲ ἀσφάλεια, βάζει τὴν εὐσέβεια ὡς θεμέλιο. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὸ νὰ εἶναι εὐσεβῆς, σὰν νὰ μὴν παραχωρεῖ τὰ πρωτεῖα τῆς εὐσέβειας οὔτε στοὺς ἱερεῖς, καὶ μὲ τὸ νὰ ἐνεργεῖ καὶ νὰ μιλά σὰν νὰ γνωρίζει ὅτι ὁ Θεὸς ὅλα τὰ βλέπει καὶ ὅλα τὰ ἀκούει, καὶ μὲ τὸ νὰ εἶναι φιλόθεος, ἀνα-

32. Οἱ ἀναίμακτες θυσίαι τῆς ἱερῆς λατρείας μας εἶναι ἔργο τῶν ἱερέων, τοὺς ὁποίους, ἂν ὑπηρετεῖς μὲ προθυμίᾳ καὶ συνεισφέρεις στὸ ἔργο τους, θὰ λάβεις μὲ τίς προσευχῆς τους μεγάλες εὐεργεσίες καὶ θὰ ἔχεις πλούσια τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ. Καὶ θὰ μποροῦσες κι ἐσύ, ἂν τὸ ἤθελες, νὰ προσφέρεις ἀπὸ μόνος σου στὸ Θεὸ ἄριστη καὶ πολὺ θεάρεστη θυσία, ἀφιρώνοντάς Του ἀγνή ζωὴ καὶ ὀρθότητα σκέψης¹¹.

33. Ἐπειδὴ γνωρίζεις πόσο μεγάλη σημασία ἔχει γιὰ τὴ διοίκηση τῶν ἄλλων ἡ δύναμη τῆς σκέψης καὶ ἡ εὐστροφία, νὰ μὴν ἀμελήσεις νὰ ἐνδιαφερθεῖς καὶ γι' αὐτές. Βέβαια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ κάποιος εὐφυῆς, ἂν δὲν ἔχει ἀπὸ τὴ φύση του αὐτὸ τὸ χάρισμα. Ὅμως ἡ διαρκὴς ἐνασχόληση μὲ τὰ πράγματα καὶ ἡ ἐμπειρία, πού μᾶς προσφέρουν γνώση, πολλὰς φορές ἀπέδειξαν στὴν πράξη ὅτι πιὸ εὐστροφος εἶναι ὁ ἐξασκημένος παρὰ αὐτοὶ πού ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση αὐτὴ τὴν ἱκανότητα. Γι' αὐτὸ σὲ ὅλη σου τὴ ζωὴ πρέπει νὰ ἐξασκεῖς τὴ φρόνηση¹², καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν διαρκὴ μέρι-

γνωρίζεται ὅτι εἶναι θεοφιλῆς. Γιατὶ ἀγαπώντας τὸ Θεό, θὰ ἀγαπηθεῖ κι ἀπὸ τὸ Θεό], Ἄγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1165CD: «Ἐπειδὴ τοίνυν ἐκ Θεοῦ σοι κεχάρισται δύναμις... πάντα καὶ βούλου καὶ πράττε, ὡς ἀρέσκει τῷ ταύτην σοι δεδωκότι» [Ἐπειδὴ, λοιπὸν, ἡ δύναμη πού ἔχεις σοῦ ἔχει χαριστεῖ ἀπὸ τὸ Θεό... πάντοτε καὶ νὰ σκέφτεσαι καὶ νὰ πράττεις μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ εἶσαι ἀρεστός σὲ Αὐτὸν πού σοῦ παραχώρησε αὐτὴ τὴ δύναμη].

12. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, Isocrates. Discours, vol. 1, Les Belles Lettres, Paris 1963, §40.1-3: «Πάντων μὲν ἐπιμελοῦ τῶν περὶ τὸν βίον, μάλιστα δὲ τὴν περὶ σαυτοῦ φρόνησιν ἀσκεῖ» [Νὰ φροντίζεις γιὰ ὅλα ὅσα σχετίζονται μὲ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ προπάντων νὰ ἐξασκεῖς τὴ φρόνηση], πρβλ. *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια Τσουγκαράκης Δημήτρης, ἐκδόσεις Κανάκη, σειρά: Κείμενα Βυζαντινῆς Ἱστοριογραφίας, ἀρ. 2, Ἀθήνα 1996³, (χ.χ.1), §78, σ. 262: «Φρόν-*

διὰ βίου· αὕτη δὲ παραγίνεται μελέτη μὲν καὶ μνήμη πράξεων πρεσβυτέρων, ὁμιλία δὲ καὶ συνουσία τῶν περιόντων ἀνδρῶν φρονίμων, καὶ ἐμπειρία δὲ τῶν κατὰ τὸν βίον πρακτέων. Πρᾶξις γὰρ μιμήσει καὶ βουλή καὶ διαχειρίσει κράτος συλλαβούσα, τῆς ἄνωθεν ῥοπῆς οὐκ ἀντιπραττούσης, εἰς συμφέρον τέλος ἀποβαίνει.

λδ'. Μηδὲ τῶν περὶ τὸ σῶμα δὲ ἡμῶν καὶ σχημάτων καὶ κινήσεων, ὡς εὐτελῶν, ὑπερόρα. Καὶ γὰρ καὶ ἢ ἐν αὐτοῖς ἀρίστη τάξις καὶ κατάστασις οὐκ ἐλάχιστον μέρος φρονήσεως ἔδοξεν εἶναι· καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὅσοι μὴ συνιδεῖν εἰσιν ἐκ τοῦ ῥάστου δεινοὶ τὴν ἐν τῇ ψυχῇ δύναμιν καὶ τὸ κάλλος, οὗτοι τοῖς ἔξωθεν θεάμασι ξεναγούμενοι, καὶ τῶν ἀδήλων ἐρασταὶ καὶ ἐπαινέται καθίστανται. Διὰ τοῦτο δεῖ καὶ προσώπου διαθέσει, καὶ κόμης ἀσκήσει, καὶ περιβολῇ ἐσθήτος κόσμιον ὀράσθαι καὶ σεμνόν, μήτε εἰς τὸ βλακῶδες καὶ περιέργον ἐκφερόμενον, μήτε πάλιν πέρα τοῦ μετρίου πρὸς τὸ ἡμελημένον καθελκόμενον. Ἐκάτερον γὰρ ἀπρεπὲς καὶ εὐκαταφρόνητον, καὶ ἀρχικῆς πολιτείας

τισε λοιπὸν νὰ ἀναπτύξεις τις τέσσαρις ἀρετές· τὴν ἀνδρεία [ἐννοῶ βέλαια τὴν ψυχική], τὴ δικαιοσύνη, τὴ σωφροσύνη καὶ τὴ φρόνηση». Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ φρόνηση εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀρετὴ τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρα, βλ. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1277b.25-26: «Ἡ δὲ φρόνησις ἀρχοντος ἴδιος ἀρετὴ μόνη», Συνέσιος, Περὶ Βασιλείας, Synesii Cyrenensis opuscula, Polygraphica, Rome 1944, §7.25: «... φρόνησις δὲ ἀπασῶν [ἐνν. τῶν ἀρετῶν] βασιλικωτέρα», Θεοδώρητος Κύρου, Ἐπιστολαί, P.G. 83, 1240D: «Στρατιώτην μὲν γὰρ ἡ ἀνδρία κοσμεῖ, τὸν δὲ στρατηγὸν πρὸ τῆς ἀνδρίας ἡ φρόνησις· καὶ μετὰ τούτων σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη, δι' ὧν ὁ τῆς ἀρετῆς συναθροίζεται πλοῦτος».

μνα, μὲ τὸ νὰ θυμᾶσαι πράξεις μὲν τῶν παλαιωτέρων, μὲ τὴ συναναστροφή καὶ συνύπαρξη δὲ φρονίμων συγχρόνων ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πρακτικὴ¹³ τῆς ζωῆς. Διότι, ἂν μία πράξις ἀποκτήσει ἰσχύ, ἐπειδὴ βρῆκε μιμητές, ἐπειδὴ ἔγινε μὲ σκέψη καὶ σωστοὺς χειρισμοὺς, ἂν φυσικὰ ἐπιτρέψει ὁ Θεός, τότε τελικὰ καταλήγει πρὸς τὸ συμφέρον ὄλων.

34. Ἐπίσης, νὰ μὴν ἀδιαφορεῖς καὶ γιὰ ὅσα ἔχουν σχέση μὲ τὸ σῶμα μας, δηλαδὴ πῶς νὰ ντύνεσαι καὶ πῶς νὰ κινεῖσαι, διότι εἶναι δῆθεν ἀσήμαντα. Γιατὶ καὶ σ' αὐτά, ἐπίσης, ἡ ἀρίστη τάξη καὶ κατάσταση φανερώνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ὀρθότητα τῆς σκέψης. Ἐπιπλέον, ὅσοι ἀνθρώποι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ διακρίνουν εὐκόλα τὴ δύναμη καὶ τὴν ὁμορφιά πού φωλιάζει μέσα στὴν ψυχὴ, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ εἰκόνα, καταλήγουν νὰ ἀγαποῦν καὶ νὰ ἐπαινοῦν πράγματα ἀμφίβολης ἀξίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ προσώπου, ἡ περιποίηση τῶν μαλλιῶν καὶ τὰ ρούχα πού φορᾶς πρέπει νὰ δείχνουν ὅτι εἶσαι ἀνθρώπος κόσμιος καὶ σεμνός, ὁ ὁποῖος δὲν ἐκτρέπεται πρὸς τὴ νωθρότητα καὶ δὲν κινεῖ τὴν περιέργεια τῶν ἄλλων μὲ τὸ ἐξεζητημένο ντύσιμο, ἀλλὰ νὰ δείχνουν καὶ ὅτι δὲν ὀδηγεῖσαι ἔξω ἀπὸ τὸ μέτρο παραμελώντας τὸν ἑαυτό σου. Διότι καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο φανερώνουν ἀπρέπεια

13. Ἰσοκράτης, Πρὸς Νικοκλέα, δ.π., §35.1-5: «Ὅ,τι ἂν ἀκριβῶσαι βουλευθῆς ὧν ἐπίστασθαι προσήκει τοὺς βασιλέας, ἐμπειρία μέτιθι καὶ φιλοσοφία· τὸ μὲν γὰρ φιλοσοφεῖν τὰς ὁδοὺς σοὶ δείξει, τὸ δ' ἐπ' αὐτῶν τῶν ἔργων γυμνάζεσθαι δύνασθαι σε χρῆσθαι τοῖς πράγμασι ποιήσει». [Γιὰ ὅτιδήποτε θελήσεις νὰ ἐξετάσεις σὲ βάθος ἀπὸ αὐτὰ πού ταιριάζει νὰ ξέρουν οἱ βασιλεῖς, στηρίξου στὴν ἐμπειρία καὶ στὴ φιλοσοφία... Γιατὶ ἡ φιλοσοφία θὰ σοῦ δείξει τοὺς δρόμους, ἐνῶ ἡ ἐξάσκησή πάνω σ' αὐτὰ τὰ ἔργα θὰ σὲ κάνει νὰ μπορεῖς νὰ χειριστεῖς τὰ πράγματα].

ἀλλότριον. Καὶ βαδίσματος δὲ πρέπει τῷ ἄρχοντι εὐταξία, μήτε εἰς τὸ θηλυπρεπὲς καὶ ἔκλυτον ἀσχημονοῦντι τὴν κίνησιν, μήτε μὴν εἰς τὸ ἀθρόον καὶ τεταραγμένον καὶ ἀνώμαλον ταύτην ἐκνεωτερίζοντι· καὶ ὄλως, πᾶσα κίνησις τάξει κοσμεῖσθω.

λέ'. Δεῖ δὲ καὶ τὸ ἐν λόγοις τάχος εὐλαβεῖσθαι. Ταχυλογία γάρ, ἐν μὲν ἀγωνιστικαῖς διαλέξεσι καὶ ἀμίλλαις, οὐκ εὐκαταφρόνητον ἴσως, οὐδὲ ἀγενές· ἐν δημηγορίᾳ δέ, ἀνόητον καὶ ἐπισφαλές. Ἐν δὲ προστάγμασι, καὶ μάλιστα τοῖς πολιτικοῖς καὶ κοινοῖς, εὐτελὲς καὶ ταπεινόν. Ἐντελέστερον δ' εἰπεῖν, ταχύτης ἐν πράξει καὶ λόγοις καὶ κινήμασι, σὺν εὐταξίᾳ, θεῖον μὲν τινα καὶ ὑπερφυῆ ἀποφαίνει τὸν ἔχοντα. Σπάνιον δέ, καὶ συνελθεῖν ἅμα πάντα χαλεπώτατον. Τὸ δὲ ἐν τούτοις σύμμετρον σὺν εὐταξίᾳ, σεμνόν τε καὶ ἀξιάγαστον, καὶ μεστὸν ὄγκου καὶ σὺν εὐλαβείᾳ, ποθεινὸν ὀρᾶσθαι παρασκευάζει, καὶ ἄρχειν ἐπιτηδειότερον, εἴπερ καὶ ἐν τοῖς ἀρίστοις ἔστι τι τῷ πλήθει ἐρασιμώτερον. Ταχύτης δὲ σὺν ἀταξίᾳ, ἔμπληκτον καὶ μανικόν, καὶ παραδιορθοῦν ἐνίστε μεγάλα, καὶ σφάλλον ὡς τὰ πολλὰ παραπλήσια. Ἡ δὲ σὺν ἀταξίᾳ βραδύτης νωθρόν καὶ ἡλίθιον, καὶ σφάλλον μὲν ἐνίστε καὶ μεγάλα, κατορθοῦν δὲ ἐλάχιστα, καὶ ταῦτα λίαν ταπεινά, καὶ πρὸς τὰς λοιπὰς ἐκείνου πράξεις μόνον παραμε-

14. Γιὰ τὴ σημασία τῶν «ἀγῶνων λόγων», δηλαδή τῶν λεκτικῶν ἀντιπαραθέσεων πού προηγοῦνταν κάποιας πολεμικῆς σύγκρουσης, βλ. Καλοκαιρινὸς Κώστας, Ὁμήρου Ἰλιάδα. Ἑρμηνευτικὴ ἔκδοσις μὲ

καὶ εἶναι ἄξια περιφρόνησης καὶ, ἐξάλλου, εἶναι ξένα πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ ἄρχοντα. Ὅμως στὸν ἄρχοντα ταιριάζει κι ἕνας τρόπος προσεκτικοῦ βαδίσματος, δηλαδή νὰ μὴν προκαλεῖ μὲ θηλυπρεπή καὶ χαλαρὴ κίνηση, ἀλλά, βέβαια, οὔτε νὰ κινεῖται γρήγορα καὶ σπασμωδικὰ καὶ χωρὶς κανένα ρυθμὸ. Γενικά, κάθε κίνηση πρέπει νὰ ἔχει κάποια τάξη.

35. Πρέπει ὁμως νὰ προσέχεις καὶ τὸ πόσο γρήγορα μιλάς. Γιατί τὸ νὰ μιλάς γρήγορα, ὅταν συμμετέχεις σὲ ἀγῶνες λόγων¹⁴ καὶ ὅταν ὑπάρχει ἀνταγωνισμός, δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητο οὔτε ἀγενές. Στὴν περίπτωση ὁμως τῶν πολιτικῶν ἀγορεύσεων, ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, εἶναι ἀνόητό καὶ ἐπικίνδυνο. Σὲ διαταγὲς πιά, καὶ μάλιστα πολιτικὲς, πού ἀφοροῦν στὰ κοινά, εἶναι εὐτελὲς καὶ ἐπικίνδυνο. Γιὰ νὰ μιλήσω πληρέστερα, ἡ ταχύτητα σὲ λόγια καὶ πράξεις καὶ κινήσεις, ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ τάξη, χαρακτηρίζει ἄτομα μὲ θεϊκὲς καὶ ὑπερφυσικὲς ιδιότητες. Εἶναι ὁμως κάτι σπάνιο, καὶ τὸ νὰ συνυπάρχουν ὅλα αὐτὰ εἶναι καὶ πάρα πολὺ δύσκολο. Ἡ συμμετρία σὲ αὐτὰ μὲ κάποια τάξη κάνει τὸν ἄρχοντα νὰ φαίνεται σεμνὸς κι ἀξιοθαύμαστος καὶ τοῦ προσδίδει πολὺ κύρος καὶ τὸν κάνει ἀξιοσέβαστο. Ταυτόχρονα τὸν κάνει νὰ δείχνει ἐπιθυμητὸς καὶ καταλληλότερος νὰ κυβερνήσει, κι ἀπ' τὶς ἀριστες ιδιότητες αὐτὴ εἶναι πού ἀγαπᾷ πολὺ ὁ λαός. Ἀντίθετα ἡ ταχύτητα, συνοδευμένη ἀπὸ ἀταξία, δείχνει σύγχυση καὶ παρορμητικότητα καὶ πολλές φορές διαστρεβλώνει πολὺ τὰ πράγματα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὰ ἴδια περίπου σφάλματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ βραδύτητα πού συνοδεύεται ἀπὸ ἀταξία, δείχνει νωθρότητα καὶ ἡλιθιότητα,

βάση τὴ μετάφρασις Καζαντζάκη-Κακριδῆ, τόμος 2ος, ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1982, σσ. 442, 669.

τρούμενα, κατορθώματα.

λς'. Τὸ πρὸς γέλωτας διαθρύπτεσθαι, μετὰ τοῦ ἀσχημονεῖν τὴν μορφήν, καὶ τοῦ ἥθους ἐστὶν ἐξυβρίζειν τὴν εὐστάθειαν.

λζ'. Αἰσχρορῆμοσύνης δὲ πάσης καὶ ἀκοῆ καὶ γλώσσα καθαρευέτω. Ἄ μὲν γάρ τις ἀκούων ἤδεται, ταῦτα καὶ λέγειν οὐκ αἰσχύνεται, ὅτι καὶ πράττειν οὐκ αἰσχυθήσεται, μεγάλην παρέσχεν ἀπόδειξιν. Δι' ὅλου δέ, γλώσσης φυλάσσου παρολισθήσαι. Ῥήματι γὰρ βραχυτάτῳ πολλάκις ὑποσφαλεῖσα, μεγάλην ἤνεγκε ζημίαν, αὐτοὺς τοὺς περὶ τοῦ ζῆν ἐσχάτους ἀναρρίψασα κύβους.

λη'. Ἐχε τὰ ὦτα τοῖς μὲν ἀδικουμένοις ἠνεωγμένα,

15. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, β.π., §15.1-2: «Μήτε γέλωτα προπετῆ στέργε, μήτε λόγον μετὰ θράσους ἀποδέχου· τὸ μὲν γὰρ ἀνόητον, τὸ δὲ μανικόν». [Νὰ μὴν ἀγαπᾶς τὰ αὐθάδη γέλια, οὔτε νὰ ἀποδέχεσαι τὰ λόγια πού λέγονται μὲ θράσος, γιατί τὸ πρῶτο εἶναι ἀνοησία, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἐξωφρενικό].

16. Πρβλ. Βασίλειος Καισαρείας, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, Saint Basile. *Aux jeunes gens sur la manière de tirer profit des lettres helléniques*, Les Belles Lettres, Paris 1965, §4.11-12: «Ἡ πρὸς τοὺς φαύλους τῶν λόγων συνήθεια ὁδὸς τις ἐστὶν ἐπὶ τὰ πράγματα».

17. Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1180D: «Εὐδόλι[σ]θον γὰρ τὸ τῆς γλώσσης ὄργανον, καὶ μέγιστον παρέχει τοῖς ἀμελοῦσι κίνδυνον».

18. *Ἰάκωβος*, 3, 5-10: «... ἡ γλώσσα μικρὸν μέρος ἐστὶν καὶ με-

καὶ κάποιες φορές ὀδηγεῖ σὲ μεγάλα λάθη, ἐνῶ κατορθώνει ἐλάχιστα, καὶ αὐτὰ εἶναι πολὺ ἀσήμαντα καὶ ὀπωσδήποτε κατώτερα σὲ σύγκριση μὲ τίς ὑπόλοιπες πράξεις τοῦ ἄρχοντα.

36. Τὸ νὰ ξεσπᾶς σὲ γέλωτες καὶ τὴ μορφή σου ἀλλοιώνει καὶ τὴ σταθερότητα τοῦ χαρακτήρα σου βλάπτει¹⁵.

37. Ἡ ἀκοῆ καὶ ἡ γλώσσα πρέπει νὰ μένουν καθαρὲς ἀπὸ κάθε αἰσχρολογία. Διότι, ὅσα κανεῖς εὐχαριστιέται νὰ τὰ ἀκούει, αὐτὰ δὲν ντρέπεται καὶ νὰ τὰ λέει. Καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού μιλάει γι' αὐτά, εἶναι φανερό ὅτι δὲ θὰ ντραπεῖ καὶ νὰ τὰ κάνει¹⁶. Καὶ γενικά, φυλάξου ἀπὸ τὰ ὀλισθήματα¹⁷ τῆς γλώσσας, διότι, ὅταν ἡ γλώσσα σφάλει, μπορεῖ μὲ λίγα λόγια νὰ κάνει πολὺ μεγάλη ζημιά, διακυβεύοντας τὰ πιὸ σημαντικὰ πράγματα τῆς ζωῆς¹⁸.

38. Νὰ ἔχεις τὰ αὐτιά σου ἀνοιχτὰ σὲ ἐκείνους πού ἀδικοῦν-

γαλαυχεῖ. Ἴδου ὀλίγον πῦρ ἠλίχην ὕλην ἀνάπτει! Καὶ ἡ γλώσσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας. Οὕτως ἡ γλώσσα καθίσταται ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν, ἡ σπιλοῦσα ὄλον τὸ σῶμα καὶ φλογίζουσα τὸν τροχὸν τῆς γενέσεως καὶ φλογιζομένη ὑπὸ τῆς γεέννης... τὴν δὲ γλώσσαν οὐδεὶς δύναται ἀνθρώπων δαμάσαι· ἀκατάσχετον κακόν, μεστή ἰοῦ θανατηφόρου. Ἐν αὐτῇ εὐλογοῦμεν τὸν Θεὸν καὶ πατέρα, καὶ ἐν αὐτῇ καταράμεθα τοὺς ἀνθρώπους», πρβλ. Εὐριπίδης, *Βάκχαι*, Euripidis fabulae, Clarendon Press, Oxford 1994, ἀπόσπασμα 386: «ἀχαλίνων στομάτων, ἀνόμου τ' ἀπροσύνας τὸ τέλος δυστυχία» [στόματα χωρὶς χαλινάρι καὶ ἀπερισκεψία πού κινοῦνται ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ νόμου καταλήγουν σὲ δυστυχία], Λέων Μάγιστρος ὁ Χοιροσφάκτης, *Περὶ θεολογίας*, De Gruyter, σειρά: Supplementa Byzantina. Texte und Untersuchungen, ἀρ. 6, Berlin-New York, σ. 125. 761: «Φεῦ μοι, τί φής, ἄνθρωπε; Τί φθείρεις πόλεις...», *Σοφία Σεράχ*, 20, 18: «Ὀλίσθημα ἀπὸ ἐδάφους μᾶλλον ἢ ἀπὸ γλώσσης· οὕτω πτώσις κακῶν κατὰ σπουδὴν ἤξει».

πρὸς δὲ τὰς τῶν ἀδικούντων ἐπαγωγὰς καὶ πιθανολογίας ἀποκεκλεισμένα.

λθ'. Χείλη δὲ κατήγορα καὶ συκοφαντίας ἀποστρέφου· πολλάκις γὰρ παῖδας κατὰ πατέρων καὶ πατέρας ἐξέμηνε κατὰ παίδων, καὶ βίον ἔσχισε συζυγίας καὶ συγγενεῖς ἐπανέστησε κατ' ἀλλήλων. Καὶ τί λέγω; πόλεις ὅλας καὶ οἰκίας ἀνέτρεψε μία φωνὴ συκοφάντου.

μ'. Μὴ ταχὺς ἦσθα ζευγνύειν εἰς φιλίαν· συζεύξας δέ, παντὶ τρόπῳ τὸν δεσμὸν ἄλυτον συντήρει, ἅπαν τοῦ πλησίον ἀνέχων τὸ βᾶρος, πλὴν εἰ μήπω ψυχῆς κίνδυνον ἐπάγει· αἱ γὰρ πρὸς τοὺς φίλους διαστάσεις τὴν ὅλην προαίρεσιν ἐκφραυλίζουσι τῶν ἀνθρώπων, καὶ

19. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, δ.π., §82; σ. 258: «Στοὺς ἀνθρώπους πού ἔχεις στὴν ὑπηρεσία σου, νὰ παραγγέλνεις νὰ μὴν ἀδικοῦν τοὺς ἄλλους οὔτε νὰ προστατεύουν ἀνθρώπους πονηροὺς καὶ ἐχθροὺς τῆς ἀλήθειας· μᾶλλον, ἂν προσφύγει σ' αὐτοὺς κάποιος ἀδικημένος, νὰ προστατεύουν ἐκεῖνον. Μάλιστα νὰ τοὺς δίνεις τὸ ἐλεύθερο νὰ στέλνουν ὑπομνήματα στὴ μεγαλειότητά σου γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἀδικουμένων».

20. Λουκιανός, *Περὶ τοῦ μὴ βραδίως πιστεύειν τῇ διαβολῇ*, Lucian, vol. 1, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1961, §1.19-27: «Λέγω δὲ καὶ ἐς τὰ ἄλλα μὲν ἀποβλέπων, μάλιστα δὲ ἐς τὰς οὐκ ἀληθεῖς κατὰ τῶν συνήθων καὶ φίλων διαβολὰς, ὅφ' ὧν καὶ οἴκοι ἀνάστατοι γεγόνασιν καὶ πόλεις ἄρδην ἀπολώλασιν, πατέρες τε κατὰ παίδων ἐξεμάνθησαν καὶ ἀδελφοὶ κατὰ τῶν ὁμογενῶν καὶ παῖδες κατὰ τῶν γειναμένων καὶ ἐράσται κατὰ τῶν ἐρωμένων· πολλοὶ δὲ καὶ φιλῖαι συνεχόπησαν καὶ οἴκοι συνεχύθησαν ὑπὸ τῆς κατὰ τὰς διαβολὰς πιθανότητος». [Μιλῶ ἔχοντας τὴν προσοχὴ μου στραμμένη καὶ

ταί, ἀλλὰ κλειστὰ στοὺς συλλογισμοὺς καὶ στὶς πιθανολογίες ἐκείνων πού ἀδικοῦν¹⁹.

39. Νὰ ἀποστρέφεται χεῖλη πού κατηγοροῦν, ἀλλὰ καὶ τίς συκοφαντίες. Διότι πολλές φορές ἔστρεψαν παιδιὰ ἐναντίον τῶν γονέων τους, καὶ ἔκαναν γονεῖς νὰ ἐξοργιστοῦν μὲ τὰ παιδιὰ τους, καὶ ζευγάρια νὰ χωρίσουν, ἀλλὰ καὶ συγγενεῖς νὰ συγκρουστοῦν μεταξύ τους. Μὰ τί λέω; Ὀλόκληρες πόλεις καὶ σπίτια ἔκανε ἄνω κάτω ἕνας λόγος συκοφάντη²⁰.

40. Μὴ βιάζεσαι νὰ κάνεις φίλους, ἀλλὰ, ἀφοῦ τοὺς κάνεις, διατήρησε μὲ κάθε τρόπο τὴν φιλίαν²¹, σηκώνοντας κάθε βᾶρος τοῦ πλησίον σου, ἐκτὸς ἂν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ προξενήσει κακὸ στὴν ψυχὴ σου· διότι ἡ ψυχρότητα καὶ ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα σὲ φίλους δυσκολεύουν τὴν κρίση τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ὑποψιάζονται τὸ ἴδιο καὶ τὸν ὑπαίτιο καὶ τὸν ἀνεύθυνο. Ἐκεῖνους νὰ κάνεις φίλους, οἱ ὅποιοι διατήρησαν τὴν φι-

στὰ ἄλλα, ἀλλὰ προπάντων στὶς ψεύτικες συκοφαντίες ἐναντίον τῶν οἰκείων καὶ φίλων, ἀπὸ τίς ὁποῖες καὶ σπίτια ἔχουν ἀναστατωθεῖ καὶ πόλεις ἐκ θεμελίων ἔχουν καταστραφεῖ, πατέρες ἔχουν μὲ μανία στραφεῖ ἐναντίον τῶν παιδιῶν τους, ἀδελφία ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν τους, παιδιὰ ἐναντίον τῶν γονέων τους καὶ ἐραστές ἐναντίον τῶν προσώπων πού ἀγαποῦσαν. Καὶ μάλιστα πολλές φιλίες διακόπηκαν καὶ σπίτια ἔγιναν ἄνω κάτω ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς πειθοῦς πού ἔχουν οἱ συκοφαντίες]. Πρβλ. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, δ.π., §78, σ. 246: «Στοὺς ψευδοκατηγόρους νὰ μὴ δίνεις σημασία».

21. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, δ.π., §24.3-4: «Βραδέως μὲν φίλος γίγνου, γενόμενος δὲ πειρῶ διαμένειν. Ὁμοίως γὰρ αἰσχρὸν μηδένα φίλον ἔχειν καὶ πολλοὺς ἐταίρους μεταλλάττειν». [Νὰ μὴ βιάζεσαι νὰ γίνεις φίλος κάποιου, ἀλλὰ ὅταν γίνεις νὰ προσπαθεῖς νὰ κρατᾶς τὴν φιλία. Γιατί τὸ νὰ μὴν ἔχεις κανένα φίλο εἶναι ἐξίσου κακὸ μὲ τὸ νὰ ἀλλάζεις συνέχεια φίλους].

οὐ τὸν ὑπαίτιον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀναίτιον εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόνοιαν κατασπῶσιν. Ἐκείνοις δὲ κέχρησο φίλοις οἱ πρὸς ἑτέρους κατὰ πάντα καιρὸν ἄδολον διεσώσαντο τὴν φιλίαν, καὶ μήτε εὐπραγοῦσι βασκανίας ἐπέβαλον ὀφθαλμόν, μήτε ἡμέλησαν δυσπραγούντων. Πολλοὶ γὰρ κακῶς μὲν πράττουσιν ἐπεκούρησάν τε καὶ συνήργησαν τοῖς φίλοις, εὖ δὲ φερομένων, ὄρῶν οὐκ ἤνεγκαν τὴν εὐημερίαν· καὶ οὖς οὐκ ἤλεγξε καιρὸς συμπαθείας, τούτους ἐφώρασε τὸ πάθος τοῦ φθόνου. Κτῶ τοίνυν φίλους μὴ τοὺς φαύλους, ἀλλὰ τοὺς ἀρίστους. Ἐκ γὰρ τῶν φιλουμένων ὡς τὰ πολλὰ κρίνεται τὰ ἦθη τῶν φίλων· καὶ διὰ μὲν τῶν σπουδαίων ῥᾶστον ἂν τις, καὶ παρασφαλεῖς, ἐπαναχθείη· οἱ φαῦλοι δὲ καὶ τὴν προσοῦσαν λυμαίνονται καλοκαγαθίαν· καὶ οἱ μὲν καὶ τὸ λείπον εἰς ἀρετὴν, δι' ἑαυτῶν ἐπιτειχίζοντες, ἀνελλιπές φαίνεσθαι ποιοῦσιν· ἡ δὲ πρὸς τοὺς φαύλους ἐπιμιξία, καὶ ὅπερ ἐστὶν ὑπόλοιπον ἀρετῆς, νόθον ἀποφαίνει. Μὴ ζητεῖ δὲ παρὰ φίλων ἀκούειν τὰ ἡδέα, ἀλλὰ τὰ ἀληθῆ μαῶλλον· εἰ γὰρ ἐχθροῖς μὲν, οὐδ' ἀληθεύουσι, πιστευτέον, φίλοις δὲ διέφθορε τὰ τῆς ἀληθείας, καὶ τὸ ἡδὺ λέγειν ζητοῦσι κακῆνοι, πόθεν ἡμῖν ἀλλαχόθεν ἡ τῆς ἀληθείας ἔσοιτο γνώσις, καὶ ἡ ἐπιστροφή, τῶν οὐκ

22. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, ὁ.π., §24.1-3: «Μηδένα φίλον ποιῶ, πρὶν ἂν ἐξετάσης πῶς κέχρηται τοῖς πρότερον φίλοις· ἔλπιζε γὰρ αὐτὸν καὶ περὶ σέ γενέσθαι τοιοῦτον, οἷος καὶ περὶ ἐκείνους γέγονε». [Κανένα νὰ μὴν κάνεις φίλο, προτοῦ ἐξετάσεις πῶς συμπεριφέρθηκε στοὺς φίλους ποὺ εἶχε πρὶν ἀπὸ σένα. Νὰ περιμένεις ὅτι θὰ συμπεριφερθεῖ ἀπέναντί σου ἔτσι, ὅπως φέρθηκε καὶ σέ κείνους].

23. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, ὁ.π., §41, σ. 156: «... νὰ μὴν ἔχεις

λία τους μὲ ἄλλους ἀγνὴ σὲ ὄλες τίς περιστάσεις καὶ δὲν κοίταξαν μὲ ζηλοφθονία τοὺς φίλους τους, ὅταν αὐτοὶ εὐημεροῦσαν, οὔτε ἀδιαφόρησαν, ὅταν οἱ φίλοι τους ἐπεσᾶν σὲ δυστυχία²². Διότι πολλοί, ὅταν δυστυχοῦν οἱ φίλοι τους, καὶ τοὺς συμπαραστέκονται καὶ τοὺς βοηθοῦν, ὅταν ὁμως εὐημεροῦν, δὲν ἀντέχουν νὰ βλέπουν τὴν εὐτυχία τους· καὶ ὅσοι δὲν ἀποκαλύπτονται τὴν ὥρα τῆς συμπόνιας, ξεσκεπάζονται ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ φθόνου. Κάνε, λοιπόν, φίλους, ὄχι τοὺς κακοὺς²³, ἀλλὰ τοὺς ἀρίστους. Διότι τίς περισσότερες φορὲς τὸ ἦθος τῶν φίλων κρίνεται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀγαποῦν²⁴. Καὶ ἐνῶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀξιόλογων φίλων, ἀκόμη καὶ ἂν κάποιος ἔκανε κάποιον λάθος, θὰ μπορούσε πάρα πολὺ εὐκολα νὰ τὸ διορθώσει, οἱ κακοί, ὁμως, φίλοι διαφθείρουν καὶ ὅ,τι καλὸ ἦδη ἔχει κανεὶς στὸ χαρακτήρα του. Οἱ πῶτοι καὶ τίς ἐλλείψεις σὲ θέματα ἀρετῆς, καλύπτοντάς τες οἱ ἴδιοι, τίς κάνουν νὰ μὴ φαίνονται ἐλλείψεις, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ συγχρωτισμὸς μὲ τοὺς φαύλους κι ἓνα μικρὸ μέρος ἀρετῆς, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει, τὸ κάνει νὰ φαίνεται ψεύτικο. Μὴ ζητᾶς ἀπὸ τοὺς φίλους νὰ ἀκοῦς ὅ,τι σὲ εὐχαριστεῖ, ἀλλὰ τὴν ἀλήθεια· διότι, ἂν πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐχθροί, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, δὲ λένε τὴν ἀλήθεια, καὶ ἂν ἀπὸ τοὺς φίλους, ἀπὸ τὴν ἄλλη, χαθεῖ ἡ ἀρετὴ τῆς φιλαλήθειας, καὶ ἐπιζητοῦν κι αὐτοὶ νὰ λένε μόνο τὰ εὐχάριστα, τότε ἀπὸ ποῦ ἄλλοῦ θὰ μάθουμε τὴν ἀλήθεια καὶ θὰ μετανιώσουμε γιὰ ὅσα ἀπρεπῶς μερικές φορὲς

φίλο σου ἀνθρώπο κακό...».

24. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Νικοκλέα*, ὁ.π., §27.4: «Ἀκριβεῖς ποιῶ τὰς δοκιμασίας τῶν συνόντων, εἰδὼς ὅτι οἱ πάντες μὴ σοὶ πλησιάζοντες ὁμοῖον σε τοῖς χρωμένους εἶναι νομιοῦσιν». [Τοὺς ἀνθρώπους ποὺ συναναστρέφεται νὰ τοὺς υποβάλλεις σὲ αὐστηρὲς δοκιμασίες, γνωρίζοντας ὅτι ὅλοι ὅσοι δὲν εἶναι κοντά σου σὲ θεωροῦν ὁμοιο μὲ αὐτοὺς ποὺ κάνεις παρέα].

εὐαγῶς ἐνίοτε παρ' ἡμῶν λεγομένων ἢ πραττομένων; Διὸ μέγιστον ἡγοῦ φίλους κολάκων διαφέρειν. Οἱ μὲν γὰρ κατὰ πρόσωπον ἐπαινοῦντες, σέ τε τῶν, ὡς εἰκός, ἀμαρτανομένων συναίσθησιν λαβεῖν οὐκ ἐῷσι, καὶ μείζω ταῦτα πρὸς τοὺς ἄλλους ταῖς διαβολαῖς ἀποτελοῦσιν· οἱ δὲ καὶ σέ, τῷ διὰ φιλίας ἐλέγχῳ, συνιδεῖν τὸ παρανομηθὲν μᾶλλον δυναμοῦσι, κἄν τι δέη πρὸς τοὺς ἕξω λέγειν, ἀντὶ κατηγορίας ἀπολογίαν τοῦπραχθέντος ἐκμηχανῶνται. Ὅσον οὖν τοῦ ἐπὶ κακίαν προκόπτειν τὸ ἀρετὴν ἀσκεῖν διενήνοχε, καὶ τοῦ διαβάλλεσθαι ἐν τοῖς ἀρχομένοις τὸ τὰς διαβολὰς διαλύειν, τοσοῦτον δεῖ παρὰ σοὶ τοὺς εὖνους πλέον ἔχειν τῶν κολάκων.

25. Μιχαὴλ Ἐφέσιος, *Εἰς τὸ ἕνατον τῶν Ἠθικῶν*, Eustratii et Michaelis et anonyma in ethica Nicomachea commentaria, Reimer, σειρά: Commentaria in Aristotelem Graeca, vol. 20, Berlin 1892, 548.13-17: «Τί οὖν διαφέρει ὁ φίλος τοῦ κολάκου; Πάνυ πολὺ... διαφέρει δὲ καὶ ὅτι ὁ φίλος οὐκ αἰεὶ τὰ πρὸς ἡδονὴν λέγει ἢ πράττει πρὸς τὸν φίλον, ἀλλ' ἔστιν ὅπῃ καὶ λυπεῖ, ὅταν εἰδῆ ὅτι μικρὰ λυπήσας τὸν φίλον μέλλει ὠφελῆσειν, ὁ δὲ κολάξ αἰεὶ τοῦ ἡδέος στοχάζεται καὶ τοῦτο σκοπιμώτατόν ἐστιν ἐκεῖνο». [Σὲ τί διαφέρει λοιπὸν ὁ φίλος ἀπὸ τὸν κολάκα; Πάρα πολὺ... διαφέρει ὁμῶς καὶ στὸ ὅτι ὁ φίλος δὲ λέει οὔτε κάνει διαρκῶς πράγματα ποῦ εὐχαριστοῦν τὸ φίλο. Ὑπάρχουν φορὲς ποῦ τὸν στενοχωρεῖ κίβλας, ὅταν δεῖ ὅτι λυπῶντας λίγο τὸ φίλο πρόκειται νὰ τὸν ὠφελῆσει. Ἀντίθετα ὁ κολάκας διαρκῶς ἐπιδιώκει τὸ εὐχάριστο καὶ ἐκεῖνο στοχεύει].

26. Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, *Παιδεία βασιλική*, P.G. 126, 277B: «Καὶ μέντοι καὶ βασιλεὺς οὐ βαρὺν σωφρονιστήν, ἀλλὰ γλυκὸν νοθετητὴν τὸν φίλον οἰήσεται· καὶ τοῖς μὲν κολακεύουσιν ὡς ἐχθραίνουσιν ἐμπικρανεῖται, καὶ βαρὺ συνάξει τὸ ἐπισκύνιον· τῷ ὄντι γὰρ οἱ τῆς κολακείας θεραπευταὶ θανάσιμον κινῶσι μελίκρατον· καὶ φιλοῦσιν,

εἶπαμε καὶ κάναμε; Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θεώρησε ὅτι διαφέρουν πάρα πολὺ οἱ φίλοι ἀπὸ τοὺς κολάκους. Διότι οἱ κολάκους, ἐπαινώντας σε κατὰ πρόσωπο, δὲ σὲ ἀφήνουν, ὅπως εἶναι φυσικό, νὰ συνειδητοποιήσεις τὰ λάθη σου καὶ τὰ μεγαλοποιῶν στα μάτια τῶν ἄλλων μὲ τις συκοφαντίες τους, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἐλέγχοντάς σε, μὲ τὸ δικαίωμα ποῦ τοὺς παρέχει ἡ φιλία, κι ἐσένα σὲ κάνουν πιὸ ἱκανὸ νὰ συνειδητοποιήσεις τὴν παρανομία, καὶ σὲ περίπτωση ποῦ χρειαστεῖ νὰ ποῦν κάτι πρὸς τοὺς ἕξω, ἀντὶ νὰ σὲ κατηγορήσουν ψάχνουν νὰ βροῦν δικαιολογία γιὰ τὴν πράξη σου²⁵. Ὅσο λοιπὸν διαφέρει τὸ νὰ ἀσκεῖς τὴν ἀρετὴ ἀπὸ τὸ νὰ προοδεύεις στὴν κακία καὶ τὸ νὰ διαλύεις τις συκοφαντίες στοὺς ὑπηκόους ἀπὸ τὸ νὰ τις δέχεσαι, τόσο πολὺ πρέπει νὰ διαφέρει ἡ ἐκτίμησή σου στοὺς πραγματικούς φίλους σὲ σχέση μὲ τοὺς κολάκους²⁶.

ἀλλὰ καὶ δάκνοντες· καὶ σάινουσιν, ἀλλὰ καὶ σπαράττοντες· καὶ μέλι μὲν ἀποστάζουσιν, ἀλλὰ πικροτέρας χολῆς τὰς ἀναδόσεις ποιούμενοι. Τούτοις μὲν οὔτε τὰς τῶν βασιλείων ἀναπετάσει θύρας, οὔτε τὰς τῶν ὠτίων· ἀλλ' ὡς Σειρήνας παραπλεύσεται κηρῷ καὶ λόγους σοφοῖς τὰς ἀκοὰς ἐμφραξάμενος», πρβλ. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, ὁ.π., §86, σ. 264: «Νὰ μὴν καταδέχεσαι νὰ σὲ κολακεύει κανεὶς, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ κάνεις φίλους αὐτοὺς ποῦ σοῦ κάνουν κριτική», Ἰωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολογία*, Ioannis Stobaei anthologium, vol. 1-5, Weidmann, Berlin 1958, 3.14.18: «Χαῖρε τοῖς ἐλέγχουσί σε μᾶλλον ἢ τοῖς κολακεύουσιν· ὡς δ' ἐχθρῶν χείρονας ἐκτρέπου τοὺς κολακεύοντας», Συνέσιος, *Περὶ Βασιλείας*, ὁ.π., §12.1-5: «Παραφυλακτέον μέντοι, καὶ μάλα ὄλη τῆ γνώμη, καί, εἴγε δυνάμεθα, ἅπασι τοῖς ἐν ταῖς αὐλαῖς ὄπλοις ἐπὶ τούτῳ χρῆσθαι, μὴ λάθη παρεισδύσα κολακεία τὸ φιλίας πρόσωπον περικειμένη. Ὑπὸ μόνης γέ τοι ταύτης, καὶ ἀγρυπνούντων τῶν δορυφόρων, ληστεύεται βασιλεία», Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1172A: «Ἀποδέχου τοὺς τὰ χρηστά συμβουλευεῖν ἐθέλοντας, ἀλλὰ μὴ τοὺς κολακεύειν ἐκάστοτε σπεύδοντας», τοῦ ἰδίου 1167C: «Ἀποστρέφου τῶν κολάκων τοὺς ἀπατηλοὺς λόγους,

μα'. Τῶν ἀπορρήτων, ἃ μὲν τὴν σὴν ἀρετὴν αὐξάνει, κοινώνει τοῖς φίλοις· ἃ δὲ τὴν γνώμην φαυλίζει, μήτ' αὐτὸς μετέρχου, μήτε τοῖς φίλοις ἀνατίθει· ἄριστον μὲν γὰρ τοῦτο καὶ χωρὶς αἰτίας ἑτέρας. Πλήν γε δὴ, καὶ εἰς κόρον, οἶα πολλὰ τὰ ἀνθρώπινα, τοῦ φίλου τραπέντος, μᾶλλον τῆς παραινέσεως τὸ χρησιμον καθορᾶται· τὸ μὲν γὰρ φαῦλον τῶν κρυφίων, τότε μάλιστα τοὺς λογισμοὺς τοῦ συνεγνωκότος ὑποτρέχον καὶ διακυμαῖνον, θᾶπτόν τε, καὶ σὺν οὐδενὶ ὄκνῳ, τῆς ἀγάπης ἀποστήσει, καὶ πρὸς ἐπιστροφὴν ἰδεῖν οὐκ ἔασει· σοὶ τε διαβολὴν βαρείαν, ἔκφορον γεγονός, ἐποιήσει, καὶ πρὸς τὸν ἐξειπόντα χαλεπώτερον διαθήσει. Τὸ δὲ χρηστὸν τὸν τε συνεγνωκότα ῥαγῆναι τῆς φιλίας ἐπικατασχέσει, δεσμῶ κρατίστῳ, τῇ ἀρετῇ, βιαζόμενον, καὶ εἰς ἔπαινον τῆς σῆς σπουδαίας γνώμης ἐπινοῦν ἐρχόμενον, διαναστήσει, καὶ σὲ δηλονότι ταῦτα συννορῶντα, οὐκ ἀηδῶς ἀναλαβεῖν· εἴ τι παρηγνέθης, τὴν τε πρὸς αὐτὸν ὀμιλίαν καὶ τὴν ἐν τῷ πόθῳ σχέσιν ἀναπαίσει. Ἄει μὲν οὖν φίλους εὐλόγει, μάλιστα δὲ τοὺς ἀπόντας ἐπὶ τῶν παρόντων. Οὕτω γε γὰρ καὶ τὸ τῆς κολακείας διαφύγοις, οὐδ' ἴχνος αὐτῆς ἐν σοὶ φαίνεσθαι παρασκευάζων, καὶ τοῖς φίλοις ἔση πράττων

ὥσπερ τῶν κοράκων τοὺς ἀρπακτικούς τρόπους· οἱ μὲν γὰρ τοὺς τοῦ σώματος ἐξορύττουσιν ὀφθαλμούς· οἱ δὲ, τοὺς τῆς ψυχῆς ἐξαμβλύνουσι λογισμούς, μὴ συγχωροῦντες ὄραν τὴν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν».

27. Ἰσοκράτης, Πρὸς Δημόνικον, β.π., §22.5-7: «Περὶ τῶν ἀπορρήτων μηδενὶ λέγε, πλήν ἐὰν ὁμοίως συμφέρῃ τὰς πράξεις σιωπᾶσθαι σοὶ τε τῷ λέγοντι κάκεινοις τοῖς ἀκούουσιν». [Ἔσθαι εἶναι ἀπόρητα σὲ κανένα νὰ μὴν τὰ λές, ἐκτός κι ἂν ὑπάρχει κοινὸν συμφέρον καὶ σὲ σέ-

41. Μοιράσου μὲ τοὺς φίλους σου ὅσες ἀπὸ τῆς ἐνδόμυχης σκέψεως σου αὐξάνουν τὴν ἀρετὴν σου. Μὲ ὅσες ὁμοίως θεωρεῖς ὅτι ἐκφαυλίζουν τὴ σκέψη οὔτε ἐσὺ ὁ ἴδιος νὰ ἀσχολεῖσαι, ἀλλὰ οὔτε καὶ στοὺς φίλους σου νὰ τῆς ἐμπιστεύεσαι, διότι αὐτὸ εἶναι τὸ καλύτερο, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάποια ἄλλη συνέπεια²⁷. Ὅμως, ἀκόμα καὶ ἂν αὐτὴ ἡ φιλικὴ διάθεση κορσθεῖ καὶ πάψει νὰ ὑπάρχει —τέτοια πολλὰ συμβαίνουν στοὺς ἀνθρώπους—, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι προφανὴς ἡ χρησιμότητα τῆς συμβουλῆς πού σοῦ δίνω· διότι ἡ φαυλότητα τῶν ἐνδόμυχων σκέψεών σου, ἀφοῦ εἰσβάλλει ἀνεπαίσθητα μέσα στὴν ψυχὴ καὶ ταραξεί τὴ σκέψη τοῦ φίλου σου, πού συμφώνησε νὰ σὲ ἀκούσει, πολὺ γρήγορα καὶ χωρὶς δυσκολία θὰ τὸν κάνει νὰ ἀποκηρύξει τὴν ἀγάπην του πρὸς ἐσένα καὶ ἔσθ' ἐξῆς δὲ θὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ σκεφτεῖ δρόμο ἐπιστροφῆς· ἐπιπλέον, θὰ ἐπιρρίψει ἐπάνω σου βαριὰ συκοφαντία, πράγμα πού θὰ μαθευτεῖ, καὶ θὰ συμπεριφέρεται πλέον πολὺ ἀσχημα πρὸς ἐσένα πού τοῦ ἀνακοίνωσες ἓνα μυστικὸ σου. Ἀντίθετα, οἱ καλὲς σκέψεις σου καὶ τὸ φίλο σου, πού συμφώνησε νὰ τῆς ἀκούσει, θὰ τὸν κρατοῦν σταθερὰ κοντά σου καὶ δὲ θὰ κόψει ποτὲ τοὺς δεσμούς φιλίας μὲ σένα, διότι θὰ εἶναι δεμένος μαζί σου μὲ ἓναν ἀκλόνητο δεσμό, αὐτὸν τῆς ἀρετῆς· ἐπιπλέον, κάθε φορὰ πού θὰ τῆς ἀναλογίζεσαι, θὰ τὸν ὀδηγοῦν στὸν ἔπαινο τῆς ἐξαιρετικῆς σκέψεως σου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, εἶναι φανερό ὅτι ἐσὺ, παρατηρώντας αὐτά, δὲ θὰ νιώσεις βάρος, ἂν ἔδωσες κάποια λάθος συμβουλή, καὶ θὰ ἐπανασυνδεθεῖτε καὶ θὰ ἐπαναφέρεις τὴ σχέση σας, πού τὴ διακρίνει ἡ ἀγάπη. Πάντοτε νὰ ἐπαινεῖς τοὺς φίλους σου, περισσότερο δὲ τοὺς ἀπόντες στοὺς παρόντες. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο

να ὁ ὁποῖος τὰ ἀνακοινώνει καὶ σ' αὐτοὺς πού θὰ τὰ ἀκούσουν, τὰ γεγονότα νὰ παραμείνουν κρυφά].

κεχαρισμένα, τοιοῦτον σεαυτὸν εἶναι τοῖς παροῦσι πιστώσας, οἷος αὐτοῖς περὶ τῶν ἀπόντων ἐγνώσθης.

μβ'. Οὕτω δὲ σεαυτὸν φιλία περιφράξας ἔση τοῖς μὲν εἰς ἑτέρους καὶ εἰς τὰ κοινὰ πλημμελοῦσιν ἀπαιτήτος, τοῖς δὲ εἰς σὲ ἀμαρτάνουσι συμπαθέστατος. Διὰ μὲν γὰρ ἐκείνου εὐνομία ἔσται τῇ πολιτείᾳ, καὶ ἡ σὴ περὶ τοὺς ἀρχομένους ἐπίδηλος σπουδὴ καὶ κηδεμονία· διὰ δὲ τούτου τὸ φιλάνθρωπον τῆς γνώμης καὶ ὁ βασιλείως ὡς ἀληθῶς ἀνακηρύττεται τρόπος. Οἱ μὲν γὰρ τύραννοι τὰ κοινὰ τῶν ἀδικημάτων καὶ τὰ εἰς ἀλλήλους πολλάκις ὑπερορῶσι, πικρῶς δὲ τὰ εἰς ἑαυτοὺς ἐξετάζουσι· βασιλέως δὲ ἔστι καὶ ἀρχῆς ἐννομωτάτης ἔργον, τὰ μὲν εἰς ἑαυτὸν φιλανθρώπως φέρειν, τὰ δὲ εἰς κοινὰ καὶ εἰς ἀλλήλους δικαίως ἐυθετεῖν καὶ διεξάγειν.

28. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, δ.π., §26.7-8: «Τῶν ἀπόντων φίλων μέμνησο πρὸς τοὺς παρόντας, ἵνα δοκῆς μηδὲ τούτων ἀπόντων ὀλιγωρεῖν». [Νὰ ἀναφέρεις τοὺς φίλους πού ἀπουσιάζουν σ' αὐτοὺς πού παρευρίσκονται, γιὰ νὰ φαίνεσαι ὅτι δὲν θὰ ἀδιαφορήσεις οὔτε γι' αὐτούς, ὅταν θὰ ἀπουσιάζουν].

29. Niccolo Machiavelli, *Ὁ Ἡγεμόνας*, ἀπόδοση Βίτσος Διονύσης, ἐκδόσεις Περίπλους, Ἀθήνα 2003, σ. 39: «Ὁ ἡγέτης πρέπει νὰ φροντίζει νὰ θεωρεῖται φιλεὺσπλαχνος καὶ ὄχι σκληρός. Ἐν τούτοις θέλει μεγάλη προσοχὴ γιὰ νὰ μὴ χρησιμοποιοῖ τὴν εὐσπλαχνία του μὲ λάθος τρόπο».

30. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1160b.2-3: «... ὁ μὲν γὰρ τύραννος τὸ αὐτῷ συμφέρον σκοπεῖ, ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ τῶν ἀρχομένων».

καὶ θὰ ἀποφύγεις νὰ θεωρηθεῖς κόλακας, καθὼς θὰ φανεῖ ὅτι δὲν ἐπινοεῖς μέσα σου οὔτε ἶχνος κολακείας, καὶ θὰ εὐχαριστήσεις τοὺς φίλους σου ἀποδεικνύοντας σὲ αὐτοὺς ὅτι θὰ ἔχεις τὴν ἴδια στάση ἀπέναντι στοὺς παρόντες, ὅπως κατάλαβαν αὐτοὶ ὅτι εἶναι ἡ στάση σου ἀπέναντι στοὺς ἀπόντες²⁸.

42. Ἔτσι, προστατευμένος μὲ τὴ φιλία, θὰ εἶσαι ἀδυσώπητος σὲ ἐκείνους πού διαπράττουν ἀδικήματα ἀπέναντι στοὺς ἄλλους καὶ στὴν πολιτεία, ἐνῶ σὲ ἐκείνους πού σφάλλουν ἀπέναντι σὲ σένα θὰ εἶσαι σπλαχνικός²⁹. Γιατὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπιτυγχάνεται εὐνομία στὴν πολιτεία καὶ πραγματοποιεῖται ἡ ὀλοφάνερη φροντίδα καὶ μέριμνά σου γιὰ τοὺς ὑπηκόους σου. Ἐπιπλέον θὰ ἀναδειχθεῖ ἡ φιλάνθρωπη σκέψη σου· καὶ ὁ ἡγεμονικός σου, πράγματι, χαρακτήρας. Γιατὶ οἱ τύραννοι τίς περισσότερες φορές ἀδιαφοροῦν γιὰ τὰ δημόσια ἀδικήματα καὶ ὅσα διαπράττουν οἱ πολῖτες μεταξύ τους, ἀλλὰ ἐλέγχουν μὲ μεγάλη αὐστηρότητα ὅσα γίνονται εἰς βάρους τους³⁰. Ἀντίθετα, ἔργο τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ πολὺ νομιμόφρονα ἀρχοντα εἶναι νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ φιλανθρωπία τὰ ἐναντίον του ἀδικήματα, ἀλλὰ ὅσα εἶναι δημόσια καὶ ἀπέναντι στοὺς ἄλλους νὰ τὰ διευθετεῖ καὶ νὰ σωφρονίζει τοὺς παραβάτες τοῦ νόμου³¹.

[Γιατὶ ὁ τύραννος κοιτάζει τὸ δικό του συμφέρον, ἐνῶ ὁ βασιλιάς τῶν ὑπηκόων].

31. Γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ τύραννο καὶ σὲ βασιλιά, βλ. Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, *Παιδεία βασιλική*, P.G. 126, 269A-272D, πρβλ. Συνέσιος, *Περὶ Βασιλείας*, δ.π., §6.1-17: «Ἴσοις ὄροις φημί βασιλέα καὶ τύραννον διεστάναι... ὅς μὲν ἂν ἑαυτὸν συντάττη τῷ φαινομένῳ τῶν ἀρχομένων καλῶ, καὶ ἐθέλη μοχθεῖν, ἵνα μηδὲν ἐκείνοις ἢ μοχθηρὸν, καὶ προκινδυνεύειν, ἵνα ἐπ' ἀδείας ἐκείνοις βιοτεύωσιν, καὶ ἀγρυπνεῖν καὶ συνεστιᾶσθαι μερίμναις, ἵνα νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν

μγ'. "Ὡσπερ πολλῶν ἐπαίνων ἄξιος ὁ μεγάλην ἐξουσίαν τοῦ ἀδικεῖν λαβών, καὶ τὰ δίκαια πράττων· οὕτω πολλῶν ὑπεύθυνος ψόγων, ὁ μηδενὸς ἐνδεῆς τῶν ἀναγκαίων, καὶ εἰς τὰ ἀλλότρια τὰς χεῖρας ἐκτείνων. Ἄνδρὶ μὲν γὰρ πενομένῳ πρόφασις, εἰ καὶ παράλογος, τοῦ ἀδικεῖν, ἢ πενία· ἀνὴρ δυναστείαν ἔχων, καὶ ἀπορίαν οὐκ ἔχων, ἀναπολόγητον ἔχει τὴν ἀπὸ τοῦ ἀδικεῖν ἁμαρτίαν.

μδ'. "Ὅσω δέ τις προέχει τῇ ἀρχῇ, τοσοῦτω χρεωστεῖ πρωτεύειν καὶ τῇ ἀρετῇ. Ὁ δὲ τοῦναντίον ποιῶν, τρία ἄμα, καὶ κάκιστα, ἐπιτελεῖ· ἀπόλλυσιν ἑαυτόν· τοὺς ὀρώντας εἰς κακίαν παρακαλεῖ· βλασφημεῖσθαι παρασκευάζει τὸν Θεόν, ὅτι τοιούτω τηλικαύτην ἐνεχείρισεν ἀρχήν. Διὰ τοῦτο παντὶ μὲν ἀνθρώπῳ φευκτέον ἢ κακία, μάλιστα δὲ τοῖς ἐν τῇ ἀρχῇ.

σχολάζωσι δυσχερῶν, οὗτός ἐστιν ἐν προβάτοις ποιμήν, ἐν ἀνθρώποις δὲ βασιλεὺς. "Ὅστις δὲ ἀπολαύει τῆς ἡγεμονίας εἰς τρυφήν καὶ κατηδυπαθεῖ τὴν ἐξουσίαν... τοῦτον ἀποφαίνω τὸν τύραννον».

32. Μένανδρος, *Γνώμαι*, Menandri sententiae, ἐκδόσεις Teubner, Leipzig 1964, 37-38: «Ἄνὴρ δίκαιός ἐστιν οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν, ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται». [Ἄνδρας δίκαιος εἶναι ὄχι αὐτὸς ποῦ δὲν ἀδικεῖ, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποῦ, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ ἀδικεῖ, δὲ θέλει].

33. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1265b12: «... ἢ δὲ πενία στάσιν ἐμποιεῖ καὶ κακουργίαν». [Ἡ φτώχεια γεννᾷ διχόνοια καὶ δολιότητα].

34. Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1177C: «Ἀσφαλεστάτην ἡγοῦ τῆς σωτηρίας σου φυλακὴν, τὸ μηδέποτε τινα τῶν ὑπάρχων ἀδικεῖν ὁ γὰρ τινα μὴ ἀδικῶν, οὐχ ὑφορᾶται τινα».

35. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, δ.π., §11.6-8: «Ἵν ἐνθυμούμενον χρῆ προσέχειν τὸν νοῦν, ὅπως ὁσονπερ ταῖς τιμαῖς τῶν ἄλλων προ-

43. "Ὅπως ἀκριβῶς εἶναι ἄξιος πολλῶν ἐπαίνων ἐκεῖνος ποῦ, ἂν καὶ ἔχει μεγάλη ἐξουσία καὶ μπορεῖ νὰ ἀδικήσῃ, παρ' ὅλα αὐτὰ ἐνεργεῖ δίκαια³², ἔτσι εἶναι ὑπαίτιος γιὰ πολλὰ κατηγορίες ἐκεῖνος ποῦ, ἂν καὶ δὲν τοῦ λείπει τίποτα ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα, ἀπλώνει τὰ χεῖρα του σὲ πράγματα ποῦ δὲν τοῦ ἀνήκουν. Γιὰ ἓναν ἄνθρωπο φτωχὸ εἶναι πρόφασις, ἂν καὶ παράλογη, ἢ φτώχεια, προκειμένου νὰ ἀδικήσῃ³³· γιὰ ἓναν ἄνθρωπο ποῦ ἔχει ἐξουσία καὶ δὲν ἔχει κάποια ἀνάγκη, δὲν ὑπάρχει δικαιολογία γιὰ τὴν ἁμαρτίαν ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀδικία³⁴.

44. "Ὅσο πὶο μεγάλη ἐξουσία ἀποκτᾷ κάποιος, τόσο πὶο πολὺ ὀφείλει νὰ διακρίνεται καὶ στὴν ἀρετῇ³⁵. Ἐκεῖνος ποῦ κάνει τὸ ἀντίθετο, καταφέρνει τρία πράγματα, τὰ χειρότερα δυνατά: Καταστρέφει τὸν ἑαυτό του. Ὡθεῖ ὅσους τὸν βλέπουν στὴν κακία. Τοὺς κάνει νὰ βλασφημοῦν τὸ Θεό, ποῦ ἐμπιστεύτηκε στὰ χεῖρα τέτοιου ἀνθρώπου τόσο μεγάλη ἐξουσία³⁶. Γι' αὐτὸ κάθε ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀποφεύγει τὴν κακία, προπάντων ὅμως ὅσοι ἔχουν ἐξουσία.

ἔχεις, τοσοῦτον καὶ ταῖς ἀρεταῖς διοίσεις». [Ἐχοντας αὐτὰ στὸ μυαλό σου πρέπει νὰ προσέχεις, ὥστε, ὅσο θὰ ξεπερνᾷς τοὺς ἄλλους στὶς τιμές, τόσο νὰ τοὺς ξεπερνᾷς καὶ στὶς ἀρετές].

36. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, δ.π., §84, σ. 262: «... ὁ αὐτοκράτορας εἶναι γιὰ ὅλους τύπος καὶ ὑπογραμμὸς καὶ ὄλοι ἀποβλέπουν σ' αὐτὸν καὶ μιμοῦνται τὴ διαγωγή του. Καὶ ἂν μὲν εἶναι καλὴ, ἐπιθυμοῦν νὰ τὴ φθάσουν καὶ νὰ τὴν ἀποκτήσουν καὶ αὐτοί· ἀλλὰ καὶ ἂν εἶναι κακὴ καὶ ἐπιμεμπτή, πάλι τὸ ἴδιο κάνουν», πρβλ. Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, *Παιδεία βασιλική*, P.G. 126, 265D: «Πανάθλιος ὁ βασιλεὺς ὁ ταῖς θεολήπτοις δωρεαῖς καταχρῶμενος», Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86, 1173B: «Ἐγκόσμιον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πιστευθεὶς βασιλείαν, μηδενὶ χρῶ τῶν πονηρῶν πρὸς τὰς τῶν πραγμάτων διοικήσεις», *Ρωμαίους*, 13.1-2: «Οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία, εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ, αἱ δὲ οὐσαι ὑπὸ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν».

μέ'. Ἄρχε τοίνυν τῶν ὑπηκόων, μὴ πεποιθὼς τυραννίδι, ἀλλὰ τῇ τῶν ἀρχομένων εὐνοίᾳ. Εὐνοία γὰρ μείζον ἀρχῆς βάθρον καὶ ἀσφαλέστερον, ἢ φόβος. Τοῦτο δὲ ἀρετῶν τε κτήσις ποιεῖ, καὶ οἱ περὶ τὸ ὑπήκουον πόνοι καὶ φροντίδες. Οὕτω δὲ αὐτὸς τε ὡς ἀληθῶς βασιλικῶς καὶ ἡδέως βιώσεις, κἀκείνοις ἐλευθέραν ἐπιβουλῆς καὶ συμφορῶν ἀλογίστων τὴν πολιτείαν συντηρήσας, ἀείμνηστον σαυτοῦ κλέος τὸν ἅπαντα χρόνον καταλείψεις.

μς'. Νόμων τοὺς ἀκριβεστάτους ἐπαινεί καὶ ἀποδέχου· καὶ πρὸς ἐκείνους βλέπων, τὸν σεαυτοῦ ρύθμιζε βίον· μὴ μέντοι κατὰ τὰς ἐκείνων ψήφους τὸ ὑπήκουον ἀπαραιτήτους εἰσπράττου τὰς τιμωρίας, ἀλλὰ διὰ τῶν φιλανθρωποτέρων μᾶλλον παιδαγωγεί· οὕτω τε γὰρ φοβερὸς, δι' ὧν σεαυτὸν ἀκριβολογεῖς, τοῖς ἀμαρτάνουσιν εἶναι δόξεις, καὶ ἀνεπαχθῆς τοῖς ὑπηκόοις.

μζ'. Δεῖ δὲ ἐγκρατῶς ἄρχειν, οὐ τῷ κολάζειν, ἀλλὰ τῷ δοκεῖν κολαστικὸν εἶναι. Τοῦτο δὲ ἦθος εὐσταθές

37. Ξενοφώντας, *Ἰέρων ἢ τυραννικός*, Xenophontis opera omnia, vol. 5, Clarendon Press, Oxford 1969, §11.8: «... καὶ πρῶτον μὲν εὐθὺς κατεργασμένοις ἂν εἴης τὸ φιλεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀρχομένων...».

38. Ἰωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολογία*, δ.π., 4.7.13: «Φόβος κολακείην μὲν ἐργάζεται, εὐνοίαν δὲ οὐκ ἔχει».

39. Ἰωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολογία*, δ.π., 4.7.25: «Χρὴ τοὺς νόμους μὲν τίθεσθαι σφοδρῶς, πραοτέρως δὲ κολάζειν...».

45. Ἐξουσίαζε τοὺς ὑπηκόους σου ἔχοντας ἐμπιστροσύνη ὄχι στὴ δεσποτικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ στὴν εὐνοία τῶν ὑπηκόων³⁷. Ἡ εὐνοία τῶν ὑπηκόων εἶναι καλύτερο καὶ ἀσφαλέστερο βάθρο γιὰ τὴν ἐξουσία, παρὰ ὁ φόβος³⁸. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν καὶ μὲ τὸ νὰ κουράζεσαι καὶ νὰ φροντίζεις γιὰ τοὺς ὑπηκόους σου. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο κι ἐσὺ ὁ ἴδιος θὰ ζήσεις εὐχάριστα καὶ ὅπως πραγματικὰ ἀρμόζει σὲ βασιλιά καί, ἀφοῦ ἐξασφαλίσεις στοὺς ὑπηκόους σου μία πολιτεία ἀπαλλαγμένη ἀπὸ δολιότητες καὶ ἀπρόβλεπτες συμφορές, θὰ ἐξασφαλίσεις στὸν ἑαυτὸ σου γιὰ πάντα ἀθάνατη δόξα.

46. Νὰ ἐπαινεῖς καὶ νὰ ἀποδέχεσαι τοὺς πιὸ σωστοὺς ἀπὸ τοὺς νόμους. Καὶ νὰ ρυθμίζεις τὴ ζωὴ σου, ἔχοντας τὴν προσοχὴ σου στραμμένη σ' αὐτούς. Ὅμως μὴν τιμωρεῖς τοὺς ὑπηκόους σου σκληρὰ, ἀκολουθώντας τις αὐστηρὲς διατάξεις τους³⁹, ἀλλὰ νὰ τοὺς διαπαιδαγωγεῖς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, λαμβάνοντας ὑπόψη τίς πιὸ φιλάνθρωπες. Γιατί ἔτσι, βλέποντας τὴ συνέπεια τῆς ζωῆς σου, ὅσοι διαπράττουν ἀδικήματα θὰ σὲ φοβοῦνται καὶ στοὺς ὑπηκόους σου δὲ θὰ εἶσαι δυσάρεστος.

47. Πρέπει νὰ κυβερνᾷς μὲ πυγμὴ ὄχι τιμωρώντας, ἀλλὰ δείχνοντας ὅτι εἶσαι ἔτοιμος νὰ τιμωρήσεις⁴⁰. Αὐτὸ δίνει σταθε-

40. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Νικοκλέα*, δ.π., §24.1-4: «Ἀρχικός εἶναι βούλου μὴ χαλεπότητι μὴδὲ τῷ σφόδρα κολάζειν, ἀλλὰ τῷ πάντας ἠττάσθαι τῆς σῆς διανοίας καὶ νομίζειν ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας ἀμεινον αὐτῶν σε βουλευέσθαι». [Νὰ θέλεις νὰ εἶσαι κατάλληλος νὰ κυβερνᾷς ὄχι μὲ σκληρότητα οὔτε μὲ τὸ νὰ τιμωρεῖς ὑπερβολικά, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ ὑπερέχει ἡ σκέψη σου ἀπὸ τὴ σκέψη ὄλων καὶ νὰ νομίζουσι ὅτι σκέφτεσαι καλύτερα γιὰ τὴ σωτηρία τους].

ποιεί, καὶ ἡ τῶν οἰκείων τρόπων σεμνότης καὶ ἐπιμέλεια. Ὁργίλων δὲ μᾶλλον ἀνθρώπων ἢ φρονίμων αἰ κολάσεις· οἷτινες ἀπορία τοῦ δημαγωγεῖν σωφρόνως, ἐπὶ τὸ κολάζειν τρέπονται ῥαδίως. Καὶ τὸ μὲν καὶ ὁ τυραννικώτατος πράξειεν ἄν· τὸ δέ, μόνος ὁ ἀρχικώτατος· εἴπερ ἄρχοντος ἀρετὴ μὴ φθείρειν, ἀλλὰ πλείους καὶ βελτίονας ποιεῖν τοὺς ἀρχομένους.

μη'. Ἄρχοντος μὲν τινες ἔφησαν ἀρετὴν, ἐκ μικρᾶς μεγάλην πόλιν ποιῆσαι· ἐγὼ δὲ μᾶλλον ἂν φαίην, τὸ ἐκ φαύλης σπουδαίαν παρασκευάσαι. Τοῦ μὲν γὰρ καὶ καιρῶν πολλάκις φορὰ γέγονε παραιτία. Τὸ δὲ οὐκ ἔστι μὴ οὐχὶ παρὰ τοῦ ἄριστα διοικοῦντος γενέσθαι. Ὅν σὺ παραζηλῶν, δι' ὧν κατορθοῖς, ἀρετῇ τὴν τῶν ἀρχομένων αὔξεις πολιτείαν.

μβ'. Ὡσπερ τεῖχος σαθρόν, κἂν οἰκίας ἔνδον ἔχη

41. Ἀγαπητός, Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν, P.G. 86/1, 1172A: «Χρὴ τοῖνυν αὐτόν... μὴ ὀργίζεσθαι...». [Πρέπει αὐτὸς [ἐνν. ὁ βασιλιάς] νὰ μὴν ὀργίζεται].

42. Πλούταρχος, Θεμιστοκλῆς καὶ Κάμιλλος, Plutarchi vitae parallelae, vol. 1.1, ἐκδόσεις Teubner, Leipzig 1969, 2.4.4-2.5.1: «... λέγων [ἐνν. ὁ Θεμιστοκλῆς] ὅτι λύραν μὲν ἀρμόσασθαι καὶ μεταχειρίσασθαι ψαλτήριον οὐκ ἐπίσταται, πόλιν δὲ μικρὰν καὶ ἄδοξον παρα-

ρότητα στὸ χαρακτήρα σου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ νὰ εἶσαι σεμνὸς καὶ νὰ προσέχεις τοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς σου. Διότι οἱ τιμωρίες εἶναι χαρακτηριστικὸ περισσότερο τῶν ἀνθρώπων ποὺ ὀργίζονται εὐκολα, παρὰ τῶν συνετῶν⁴¹. Οἱ ὀργίλοι, ἐπειδὴ δὲ γνωρίζουν μὲ ποιοὺ τρόπο μποροῦν σοφὰ νὰ κυβερνήσουν τὸ λαό, εὐκολα στρέφονται στὴ λύση τῆς τιμωρίας. Καὶ τὴ λύση τῆς τιμωρίας εὐκολα θὰ υἰοθετοῦσε κι ἕνας τύραννος, ἐνῶ τὴν ἄλλη λύση μόνον ἕνας ἀνθρώπος ὑπερβολικὰ ἰκανὸς στὸ νὰ ἐξουσιάζει. Ἐὰν βέβαια δεχθοῦμε ὅτι ἀρετὴ τοῦ ἀρχοντα εἶναι ὄχι τὸ νὰ ἐξοντώνει τοὺς ὑπηκόους του, ἀλλὰ τὸ νὰ τοὺς αὐξάνει καὶ νὰ τοὺς κάνει καλύτερους.

48. Κάποιοι λένε ὅτι ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀρχοντα φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ μετατρέψει μία πόλη ἀπὸ μικρὴ σὲ μεγάλη⁴². ἐγὼ θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀρχοντα φαίνεται περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ μετατρέψει μία πόλη ἀπὸ φαύλη σὲ χρηστή. Διότι τὸ πρῶτο εἶναι πολλές φορές ἀποτέλεσμα εὐνοϊκῶν συγκυριῶν, ἐνῶ τὸ δεύτερο δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ παρὰ μόνον ἀπὸ κάποιον ἀρχοντα ποὺ διοικεῖ μὲ ἄριστο τρόπο. Ἄν ἐσὺ ἔχεις ὡς πρότυπό σου αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὸν ἀρχοντα, μὲ ὅσα θὰ πετύχεις, θὰ αὐξήσεις τὴν ἀρετὴ στὴ ζωὴ τῶν ὑπηκόων σου.

49. Ὅπως ἀκριβῶς τὸ σαθρὸ τεῖχος, ἀκόμη καὶ ἂν ἀπὸ μέσα τὰ σπίτια εἶναι πολυτελῆ καὶ εὐάερα, καὶ ἂν ἔχουν ἀφθο-

λαβῶν, ἐνδοξον καὶ μεγάλην ἀπεργάσασθαι», πρβλ. Ἰσοκράτης, Πρὸς Νικολέα, ὁ.π., §9.4-7: «Οἶμαι δὴ πάντας ἂν ὁμολογῆσαι προσήκειν αὐτοῖς πόλιν δυστυχοῦσαν παῦσαι καὶ καλῶς πράττουσαν διαφυλάξαι καὶ μεγάλην ἐκ μικρᾶς ποιῆσαι...». [Νομίζω βέβαια ὅτι ὅλοι θὰ συμφωνοῦσαν πὼς πρέπει ἡ πόλη τους νὰ παύσει νὰ δυστυχεῖ καὶ νὰ τὴν κάνουν νὰ εὐπραγεῖ καὶ ἀπὸ μικρὴ νὰ γίνεῖ μεγάλη].

λαμπράς, καὶ ἀέρων εὐκрасίαν, καὶ ὠνείων ἀφθονίαν, ὅμως τὴν πόλιν ἐξευτελίζει· οὕτως οἱ περὶ τὸν ἄρχοντα φαῦλοι, καὶ τὸν ἐκείνου συνδιαβάλλουσι τρόπον. Οἱ γὰρ ἐκείνων τῆς πονηρίας λαμβάνοντες πείραν, καὶ τὸν ὑπ' αὐτῶν δορυφορούμενον παραπλήσιον ὑπολαμβάνουσιν εἶναι.

ν'. Μηδενὸς παρανομίαν, κἂν δοκῆ δι' αὐτῆς εὐημερεῖν, ἐπαινέσης. Ἐκείνόν τε γὰρ μᾶλλον εἰς κακίαν ὑπαλείψεις, καὶ σεαυτὸν εἰς παραπλησίαν πρᾶξιν καιρὸν ἐπιζητεῖν ἀπελέγξεις. Ὁ γὰρ πρὸ καιροῦ ταῦτα, δι' ὧν ἐπαινεῖ, προθυμούμενος καὶ τιμῶν, τί ἂν οὐ ποιήσῃ τοιούτου παραπεπτωκότος;

να'. Ὁ τῶν ἀρχόντων τρόπος, νόμος γίνεται τοῖς ὑπὸ χεῖρα. Εἴ τι οὖν τὸ πλῆθος ἐξαμαρτάνει, εἰς τὸν ἄρχοντα τὴν αἰτίαν ἀναπέμπει, πόσον οἶε σαυτὸν ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι, καὶ χρεωστεῖν αἰεὶ ἐπὶ τοῖς καλοῖς ἐγρηγορέναι;

νβ'. Πάσης πράξεως βουλή προηγείσθω. Αἱ γὰρ ἀνεπίσκεπτοι πράξεις, ὡς τὰ πολλὰ σφαλεραὶ· καὶ τὸ κατορθούμενον, δικαίως ἂν αἰτίας ἄλλης ἔργον νομισθεῖν μᾶλλον, ἢ τῆς τοῦ πολλακίς παρασφαλέντος ὀρμῆς καὶ περιπετείας.

43. Ἰσοκράτης, Πρὸς Δημόνικον, β.π., §37.5-8: «Μηδενὶ πονηρῶ πράγματι μήτε παρίστασο, μήτε συνηγόρει· δόξεις γὰρ καὶ αὐτὸς τοιαῦτα πράττειν, οἷα ἂν τοῖς ἄλλοις πράττουσι βοηθῆς». [Σὲ καμία κακὴ πράξη νὰ μὴν παρευρίσκεισαι οὔτε νὰ συνηγορεῖς, γιατί θὰ φανεῖς ὅτι καὶ σὺ ὁ ἴδιος κάνεις τὰ ἴδια τὰ ὁποῖα βοηθᾷς τοὺς ἄλλους νὰ κάνουν].

νία ἀγαθῶν, παρ' ὅλα αὐτὰ μειώνει τὴν ἀξία τῆς πόλης, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ οἱ φαῦλοι ποὺ βρίσκονται στὸ περίβαλλον τοῦ ἄρχοντα, ἀμαυρώνουν τὴν εἰκόνα του. Διότι ὅσοι ἀντιλαμβάνονται τὴ μοχθηρία τους πιστεύουν ὅτι κι ἐκεῖνος, ποὺ τοὺς ἔχει ἀκόλουθους, εἶναι ὁμοίός τους.

50. Μὴν ἐπαινέσεις τὴν παρανομία κανενός⁴³, ἀκόμη καὶ ἂν φαίνεται ὅτι εὐημερεῖ ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς παρανομίας. Διότι θὰ δώσεις τὸ δικαίωμα σὲ αὐτὸν νὰ παρανομεῖ εὐκολότερα καὶ θὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι καὶ ἐσὺ ψάχνεις νὰ βρεῖς κατάλληλη εὐκαιρία, προκειμένου νὰ κάνεις παρόμοιες πράξεις. Καθότι, ὅποιος πρὶν νὰ τοῦ παρουσιαστεῖ ἡ ἀνάλογη εὐκαιρία, ἐπαινεῖ κάποια πράγματα δείχνοντας ἔτσι ὅτι τὰ ἐπιθυμεῖ καὶ τὰ τιμᾷ; τί δὲ θὰ μπορούσε νὰ κάνει ἂν τοῦ δοθοῦν οἱ κατάλληλες περιστάσεις;

51. Ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ἀρχόντων γίνεται νόμος γιὰ τοὺς ὑπηκόους. Ἐάν, λοιπόν, τὸ πλῆθος σφάλει σὲ κάτι, ἀποδίδει τὴν αἰτία τοῦ λάθους στὸν ἄρχοντα· πόσο, ἐπομένως, πιστεύεις ὅτι πρέπει νὰ φροντίζεις γιὰ τὴν ἀρετὴ καὶ πόσο ὀφείλεις διαρκῶς νὰ ξαγρυπνᾷς ἐπιδιώκοντας τὸ καλό;

52. Πρὶν ἀπὸ κάθε πράξη νὰ προηγεῖται σκέψη⁴⁴. Γιατί ἐκεῖνες οἱ πράξεις ποὺ γίνονται ἀπερίσκεπτα, τίς περισσότερες φορὲς εἶναι ἐπισημασμένες. Ἐπιπλέον, αὐτὸ ποὺ ἐπιτυγχάνεται, δίκαια θὰ θεωροῦνταν ἀποτελεσμα κάποιος ἄλλης αἰτίας μᾶλλον παρὰ τοῦ ζήλου καὶ τῆς ξαφνικῆς ἀλλαγῆς τῆς τύχης ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ σφάλει συχνά.

44. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, §39.36-37, Kotter II: «... πᾶσα γὰρ βουλή πράξεως ἔνεκα καὶ διὰ πρᾶξιν».

νγ'. Ἄπερ χεῖρες πολλῶν, καὶ πολλάκις, οὐκ εἰργάσαντο, ταῦτα βουλή μία καὶ ἐφάπαξ κατεπράξατο. Δι' ὃ εὐβουλίαν προτίμα πολυχειρίας.

νδ'. Προνοίας ἐπίκουρος ἡ μετάνοια, ἃ τοίνυν ἐκείνην διέλαθε καὶ ἐκπίπτει, αὕτη ταῦτα ἐπανελομένη διορθούσθω καὶ διασωζέτω.

νε'. Ὁ φθόνος πάση μὲν ψυχῇ μεγάλη νόσος· μεγίστη δέ, μάλιστα τοῖς ἐν ἐξουσίᾳ. Ἀνάγκη γάρ, οἷς συνεργοῖς μέλλει χρῆσθαι καὶ βίου καὶ πόλεως πρὸς εὐδαιμονίαν, τούτους ὄρῃν ὡς ἐχθρούς, διὰ τὴν ἐνοῦσαν ἀρετήν, καὶ ἐπιβουλεύειν ὡς πολεμίοις. Οὐ τί ἂν εἴη ὀλεθριώτερον ἢ ἀφρονέστερον;

νς'. Ὅσον δὲ δεῖ φυγεῖν τὸ φθονεῖν, τοσοῦτον διώκειν τὸ φθονεῖσθαι. Ἄρχοντι δὲ μάλιστα πρέπει, ὧ μὴδ' ἐξ ἐτοιμοῦ ἢ ἀπὸ τῶν φθονούντων φέρεται βλάβη. Εἰ δεῖ δὲ ὅμως τὸν φθόνον περιστέλλειν (πολυμήχανον γὰρ καὶ πάντολμον τὸ θηρίον), οὐκ ἀρετῆς ἐ-

45. [Πλάτωνας], Ἀλκιβιάδης Α', 126a.2-4: «... ἦν σὺ λέγεις εὐβουλίαν, εἰς τί ἐστιν; - Εἰς τὸ ἀμεινον τὴν πόλιν διοικεῖν καὶ σώζεσθαι».

46. Κλαύδιος Αἰλιανός, *Fragmenta*, Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta, vol. 2, ἐκδόσεις Teubner, Leipzig 1866, ἀπόσπασμα 338: «Φθόνος, νόσημα ψυχῆς ἀνθρωπικὸν καὶ ἐσθίον ψυχῆν, ἦν ἂν καταλάβη, ὡσπερ ἰὸς τὸν σίδηρον». [Ὁ φθόνος εἶναι ἓνα νόσημα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ κατατρῶει τὴν ψυχὴν τὴν ὁποία θὰ καταλάβει, ὅπως ἡ σκουριά τὸ σίδηρον].

53. Ὅσα τὰ χεῖρια πολλῶν δὲν κατόρθωσαν, ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ πολλῆς προσπάθειας, αὐτὰ μία σκέψη τὰ κατόρθωσε καὶ μὲ τὴν πρώτη. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο νὰ προτιμᾷς νὰ σκέφτεσαι σωστά⁴⁵ ἀπὸ τὸ νὰ ἔχεις πολλοὺς ἀνθρώπους.

54. Ἡ μετάνοια εἶναι βοηθὸς τῆς πρόνοιας. Ὅσα λοιπὸν ξέφυγαν ἀπὸ ἐκείνη καὶ ἐξόκειλαν, ἀφοῦ τὰ ἀναλάβει ἡ μετάνοια, τὰ διορθώνει καὶ τὰ διασώζει.

55. Ὁ φθόνος εἶναι μεγάλη ἀσθένεια⁴⁶ γιὰ κάθε ψυχὴ· μεγαλύτερη ἀσθένεια εἶναι γιὰ ἐκείνους ποὺ βρίσκονται στὴν ἐξουσία. Διότι τότε ἀναγκαστικά ὁ ἄρχοντας θὰ βλέπει ὡς ἐχθρούς καὶ θὰ ἀντιμετωπίζει ὡς ἀντιπάλους, ἐπειδὴ εἶναι ἐνἄρετοι, ἐκείνους τοὺς ὁποίους πρόκειται νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς συνεργάτες γιὰ τὴν εὐημερία τῶν ὑπηκόων του. Ἀπ' αὐτὸ τί θὰ ἦταν πιὸ καταστρεπτικὸ ἢ πιὸ παράλογο;

56. Ὅσο πρέπει κανεὶς νὰ ἀποφεύγει νὰ φθονεῖ, τόσο πρέπει νὰ ἀποφεύγει καὶ νὰ φθονεῖται⁴⁷. Καὶ περισσότερο στὴν περίπτωσι τοῦ ἄρχοντα, στὸν ὁποῖο ἡ βλάβη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν φθονοῦν δὲν ἐπέρχεται ἀμέσως. Ἄν ὅμως πρέπει νὰ προστατευτεῖ ἀπὸ τὸ φθόνον, διότι αὐτὸ τὸ θηρίον εἶναι πολυμήχανο καὶ πολὺ τολμηρό, πρέπει νὰ ἀποφεύγει τὰ βέλη του⁴⁸. Κι αὐτὸ θὰ γίνῃ ὄχι ὑποχωρώντας σὲ θέματα ἀρε-

47. Πίνδαρος, Πυθιονίκος, *Pindari carmina cum fragmentis*, Teubner, Leipzig 1971, 1.85: «... κρέσσον γὰρ οἰκτιρμοῦ φθόνος». [Ἀπὸ τῆς συμπόνια ὁ φθόνος εἶναι ἀνώτερος].

48. Ἰωάννης Στοβαῖος, Ἀνθολογία, δ.π., 4.7.23: «Φεῦγε μὲν τὸν φθόνον τῶν πολλῶν, φυλάσσου δὲ τὰς ἐπιβουλάς τῶν μισούντων». [Ἀπόφευγε τὸ φθόνον τῶν πολλῶν, προφυλάξου ἀπὸ τῆς σκευωρίας αὐτῶν ποὺ σὲ μισοῦν].

λαττώσει, μετριότητα δὲ φρονήματος, καὶ ἀφαιρέσει καὶ περικοπῇ τῆς ἐν τοῖς οὐκ ἀναγκαίοις ἐπίδειξως καὶ πλεονεξίας, τὰς αὐτοῦ βολίδας διακρουστέον.

νζ'. Ὄταν τις ἄρχῃ ἑαυτοῦ, τότε νομιζέτω καὶ τῶν ὑπηκόων ἄρχειν ἀληθῶς. Ὄταν γὰρ ἴδωσι τὸν ἐφεστηκότα ἄρχοντα παθῶν καὶ κρατοῦντα ἡδονῶν, τότε πόθῳ καὶ ἐκόντες καὶ αὐτοὶ ὑποταγήσονται· ἂν δὲ ἀνδράποδον ἴδωσιν ἡδονῆς καὶ παθῶν, ἀφόρητον ἡγήσονται ἀνδραπόδῳ δουλεύειν αὐτοί.

νη'. Ἄριστον νόμιζε δικαστήν, ὃς τάχει μὲν λογισμῶν τὴν τοῦ δικαίου φύσιν θηρεύει, θηρεύσας δὲ σὺν ὀρθότητι προάγει· καὶ πρᾶξαι μὲν ἄνεσιν τοῖς ἀδικουμένοις ὀξύς, βραδὺς δὲ κολάσαι τοὺς ἀμαρτάνοντας· καὶ κρείττων μὲν χρυσίου, οὐκ ἐλάττων δὲ δυναστείας· καὶ κρατῶν μὲν ὀργῆς, οὐχ ἡττώμενος δὲ συμπαθεία· καὶ μόνην μὲν συγγένειαν καὶ φιλίαν καὶ δόξαν οἶδεν,

49. Συνέσιος, *Περὶ Βασιλείας*, δ.π., §10.43-44: «... τοῦτό τοι πρῶτον καὶ σφόδρα βασιλικόν, αὐτὸν ἑαυτοῦ βασιλεύειν...», Ἰωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολογία*, δ.π., 4.7.26: «Σωκράτης ἔλεγε ἀμείνονα βασιλέα εἶναι τὸν ἑαυτοῦ δυνάμενον ἄρχειν τῶν παθῶν».

50. Ἰσοκράτης, *Εὐαγόρας*, Isocrate. Discours, vol. 2, Les Belles Lettres, Paris 1967, §45.5-6: «... ἡγούμενος τῶν ἡδονῶν, ἀλλ' οὐκ ἀγόμενος ὑπ' αὐτῶν». [Νὰ κυριαρχεῖς στὶς ἡδονές καὶ νὰ μὴν εἶσαι ἔρμαιό τους], Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1169C: «Βασιλέα σε κατὰ ἀλήθειαν ὀρίζομαι, ὡς βασιλεύειν καὶ κρατεῖν τῶν ἡδονῶν δυνάμενον», Θωμᾶς Μάγιστρος, *Περὶ βασιλείας*, P.G. 145, 449D-451A: «Ἐπειτα πρὶν ἢ τῶν ἄλλων βασιλεύειν, σαυτῷ βασιλεύειν ἐθέλειν ἄρχων παθῶν».

τῆς, ἀλλὰ συμπεριφερόμενος μὲ μετριοπάθεια καὶ διώχον-
τας καὶ περιορίζοντας τὸ πνεῦμα ἐπίδειξης καὶ πλεονεξίας
ἐκεῖ ποῦ δὲν ὑπάρχει λόγος.

57. Ὄταν κάποιος ἐξουσιάζει τὸν ἑαυτό του, τότε ἂς θεωρεῖ
ὅτι ἐξουσιάζει ἀληθινὰ καὶ τοὺς ὑπηκόους του⁴⁹. Διότι, ὅταν
δοῦν τὸν ἐπικεφαλῆς τοὺς νὰ κυβερνᾷ τὰ πάθη του καὶ νὰ
ἐξουσιάζει τὶς ἡδονές⁵⁰, τότε κι αὐτοὶ μὲ μεγάλη προθυμία
καὶ ἐκουσίως θὰ ὑποταχθοῦν σ' αὐτόν. Ἄν ὁμως δοῦν ὅτι
εἶναι δούλος τῆς ἡδονῆς καὶ τῶν παθῶν, θὰ τοὺς φανεῖ ἀφό-
ρητο οἱ ἴδιοι νὰ ὑπηρετοῦν δούλο⁵¹.

58. Ἄριστο δικαστὴ νὰ θεωρεῖς αὐτόν, ὁ ὁποῖος μὲ γρήγορη
σκέψη ψάχνει νὰ βρεῖ τὴ φύση τοῦ δικαίου καὶ, ὅταν τὴ βρεῖ,
τὴ φανερώνει μὲ παρρησία⁵². Καὶ εἶναι γρήγορος στὸ νὰ ἀπο-
καθιστᾷ τοὺς ἀδικημένους καὶ βραδὺς στὸ νὰ τιμωρεῖ τοὺς
ἀδικούς. Καὶ εἶναι ὑπεράνω χρημάτων, ἀλλὰ δὲν ὑστερεῖ σὲ
κύρος. Τὸ ἴδιο νὰ θεωρεῖς καὶ αὐτόν ποῦ συγκαταεῖ τὸ θυμὸ
του καὶ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ συμπάθειες προσώπων. Ἄριστο
δικαστὴ, τέλος, νὰ θεωρεῖς αὐτόν ποῦ ὡς μόνη συγγένεια, φι-

51. Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, *Παιδεία βασιλική*, P.G. 126, 268CD: «Εἰ δὲ σοῦ καὶ τῶν ἡδονῶν ἡ γοητεία κρατεῖ, καλὸς γε ἡμῖν ὁ αὐτοκράτωρ, καὶ τῶν ἄλλων βασιλεύειν ἐπάξιος! Ὅς δὲ τρίδουλον ἑαυτὸν ταῖς ἀνελευτέροις ἡδοναῖς ὑποτέθεικε, πῶς ἄλλους παιδεύσει μὴ τοὺς νόμους δευτέρους ἡδονῆς τίθεσθαι; Πάνυ γὰρ ἑαυτὸν προε-
παίδευσε. Πῶς ἑτέροις ἡγήσεται πρὸς τὸ βέλτιον; Οὐ γὰρ αὐτὸς τῶν νοθετητῶν κατακοῦει», πρβλ. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, δ.π., §29.4-6: «Ἄρχε σαυτοῦ μηδὲν ἤττον ἢ τῶν ἄλλων, καὶ τοῦθ' ἡγοῦ βασιλικώτατον, ἂν μηδεμίᾳ δουλεύης τῶν ἡδονῶν, ἀλλὰ κρατῆς τῶν ἐπιθυμιῶν μᾶλλον ἢ τῶν πολιτῶν».

52. Ἄριστοτέλης, *Ρητορική*, 1376b.19-20: «... τοῦ δικαίου ἐστὶ βραβευτῆς ὁ δικαστῆς».

ἐν τῷ δικάζειν, τὴν δικαιοσύνην· μόνην δὲ ἀλλοτριώ-
σιν καὶ ἔχθραν καὶ ἀδοξίαν, τὴν ἀδικίαν.

νθ'. Μηδὲν τῆς πρὸς τὸ ὁμόφυλον διαθέσεως εὐχε-
ρῶς καὶ χωρὶς ἐμφανοῦς αἰτίας μεταβάλλοις. Εἴ γὰρ
καὶ ὑπολανθάνουσαι παρ' αὐτῶν αἰτίαι τὴν πρὸς αὐ-
τοὺς μεταβολὴν δικαίαν ποιοῦσιν, ἀλλ' οὖν οἱ ταύτας
μὴ συννορῶντες οὐκ ἐκείνους αἰτιάσονται τῆς σῆς περὶ
αὐτοὺς ἀλλοιώσεως, σοῦ δ' ἄρρωστίαν καὶ εὐχέριαν
κατηγορήσουσι γνώμης.

ξ'. Οὐχ οὕτως ἢ ἐν πολέμῳ ἀνδρεία τὸν ἄρχοντα κο-
σμεῖ καὶ σώζει, ὡς ἢ πρὸς τοὺς ὁμοφύλους εὐμένεια καὶ
φιλανθρωπία. Πολλοὶ γὰρ πολεμίων κρατήσαντες,
ὑπὸ τῶν οἰκείων δι' ὠμότητα διεφθάρησαν· καὶ πολ-
λοὶ παρὰ μικρὸν ἀλῶναι πολεμίους κινδυνεύσαντες,
ὑπὸ τῶν ὁμοφύλων διεσώθησαν, οὐδ' αὐτὸ τὸ ζῆν ὑπὲρ
τῆς σωτηρίας προτιμησάντων τοῦ ἄρχοντος.

ξα'. Ἄρχοντας δεῖ καθιστάναι, μάλιστα μὲν πάσαις

53. Πλάτωνας, Ἀπολογία Σωκράτη, 18a.3-6: «... αὐτὸ δὲ τοῦτο σκοπεῖν καὶ τούτῳ τὸν νοῦν προσέχειν, εἰ δίκαια λέγω ἢ μὴ δικαστοῦ μὲν γὰρ αὐτὴ ἀρετὴ...». [Αὐτὸ νὰ ἐξετάζεις καὶ σ' αὐτὸ νὰ ἔχεις στραμμένη τὴν προσοχή, ἂν μιλῶ δίκαια ἢ ὄχι. Γιατὶ αὐτὴ ἢ ἀρετὴ εἶναι γνώρισμα τοῦ δικαστῆ].

54. Ἀγαπητός, Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν, P.G. 86/1, 1168D: «Ἴσον εἶναι χρὴ πάντοτε τοῦ βασιλέως τὸ φρόνημα· τὸ γὰρ συμμεταβάλλεσθαι ταῖς τῶν πραγμάτων μεταβολαῖς, διανοίας ἀβε-
βαίου τεκμήριον γίνεται...».

55. Ἰωάννης Στοβαῖος, Ἀνθολογία, δ.π., 4.7.3: «Καλόν γε βασι-

λία καὶ δόξα, στὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου ξέρει τὴ δικαιοσύνη
καὶ ὡς μοναδικὴ ἀλλοτριώση, ἔχθρα καὶ δυσφήμησιν ἀνα-
γνωρίζει τὴν ἀδικία⁵³.

59. Μὴν ἀλλάζεις τὴ διάθεσή σου πρὸς τοὺς συμπατριῶτες
σου εὐκολα καὶ χωρὶς φανερῆ αἰτία⁵⁴. Διότι, ἀκόμη καὶ ἂν ὑ-
πάρχουν σ' αὐτοὺς κάποιες αἰτίες ἀφανεῖς, ἀλλὰ ὑποβόσκου-
σες, πού δικαιολογοῦν τὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσης σου ἀπέναντί
τους, ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ τίς καταλάβουν, δὲ θὰ ἀποδώσουν
τὴν ἀλλαγὴ σου ἀπέναντί τους σὲ ἐκείνους, ἀλλὰ θὰ σὲ κα-
τηγορήσουν γιὰ ἀδυναμία καὶ ἀστάθεια στὴν κρίση σου.

60. Δὲν εἶναι τόσο ἡ ἀνδρεία στὸν πόλεμο πού τιμᾷ καὶ σώ-
ζει τὸν ἄρχοντα, ὅσο ἡ εὐνοια καὶ ἡ φιλανθρωπία πού δείχνει
πρὸς τοὺς ὁμοεθνεῖς του⁵⁵. Διότι πολλοὶ ἄρχοντες, ἂν καὶ ἐπι-
κράτησαν τῶν ἐχθρῶν τους, καταστράφηκαν ἀπὸ τοὺς ὀϊ-
κούς τους ἀνθρώπους, ἐξαιτίας τῆς σκληρότητάς τους. Καὶ
πολλοὶ πού κινδύνευσαν νὰ πιαστοῦν αἰχμάλωτοι ἀπὸ τοὺς
ἐχθρούς τους σώθηκαν ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τους, ἐπειδὴ οἱ ὑ-
πήκοοί τους δὲ νοιάστηκαν γιὰ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τους, προ-
κειμένου νὰ σώσουν τὸν ἄρχοντα τους⁵⁶.

61. Πρέπει νὰ διορίζεις ὡς ἄρχοντες κυρίως ἀνθρώπους πλού-
σιους σὲ ὅλες τίς ἀρετές⁵⁷. Κι ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό, πάν-

λεὺς τῆ μὲν ἀνδρεία κρατῶν, τὰ δὲ τοῦ βίου δίκαια διατηρῶν κρίσει».

56. Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, δ.π., §82, σ. 258: «Οἱ περιοχὲς πού
βρίσκονται στὴν ἐξουσία σου, νὰ μὴν ὑφίστανται καθημερινὲς αὐξήσεις
καὶ ἐπιβαρύνσεις καὶ ἐφευρήματα παράξενα καὶ πρωτοφανῆ, καὶ τότε
δὲν θὰ ἀποστατήσουν ἀπὸ ἐσένα ἀλλὰ θὰ σὲ ὑπηρετοῦν ὀλόφυγα...».

57. Συνέσιος, Περὶ Βασιλείας, δ.π., §7.24: «Κόσμος μὲν οὖν βασι-
λέως ἀρεταὶ πᾶσαι».

πλουτούντας ταῖς ἀρεταῖς· εἰ δὲ μή, πάντως γε δικαι-
οτάτους. Καὶ γὰρ ἂ τοῖς ἄρχουσι παρανομεῖται, ταῦτα
τὸ μῖσος καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ πλήθους εἰς τὸν προχειρι-
σάμενον ἀναφέρει.

ξβ'. Πολλαχόθεν δεῖ τὸν ἄρχοντα θηρεύειν τῶν ὑπη-
κόων τὰς γνώμας, καὶ οὕτω κοινωνοῖς χρησθαι φιλίας
καὶ ἀρχῆς καὶ βουλευμάτων· πρῶτον, ἐξ ὧν αὐτὸς τὰ
κατὰ τὴν αὐτοῦ οἰκίαν οἰκονομεῖ· δεύτερον, ἐξ ὧν γυ-
ναικί τε καὶ παισὶ καὶ δούλοις συνδιατίθεται· τρίτον,
ἐξ ὧν κέχρηται τοῖς φίλοις· τέταρτον, ἐξ ὧν πρὸς τοὺς
ἐκ γειτόνων διάκειται· καὶ πέμπτον, ἐξ ὧν ἔχθραν τε
ἀναδέχεται καὶ ἀμύνεται, καὶ πάλιν, οἷς κατατίθεται
καὶ διαλύεται. Ἰκανὰ γὰρ ταῦτα φύσιν ἀνδρὸς τεκμη-
ριῶσαι, καὶ δεῖξαι γυμνὸν προσωπεῖον, καὶ τοῖς ἐπὶ
σκηνῆς ὑποκρίσεως τὸν ἄνθρωπον θεωροῦσι.

ξγ'. Τότε κριτῆς ἄριστος ἔσθ' ἡ τῶν ἄλλων, ὅτε τὰς
αὐτοῦ ἐπισκοπῶν, λόγον ἐκάστης πράξεως ὑπὸ συνει-
δότη κριτῆ δίδως, καὶ διόρθωσιν ἐπινοεῖς τῶν ἡμαρτη-

58. Πρβλ. Συνέσιος, *Περὶ Βασιλείας*, ὁ.π., §27.16-17: «Διανεμέτω
τὴν ἀρχὴν ὡς δυνατὸν ἐπιστάταις δικαιοτάτοις τε καὶ ἀρίστοις», πρβλ.
Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, ὁ.π., §77, σ. 244: «... οἱ πράξεις σου καὶ
τὰ ἔργα σου νὰ εἶναι γεμάτα σύνεση καὶ ἀλήθεια, καὶ ἡ δικαιοσύνη
νὰ εἶναι στὴν καρδιά σου».

59. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Νικοκλέα*, ὁ.π., §27.6-7: «Τοιοῦτους ἐπίστη
τοῖς πράγμασι τοῖς μὴ διὰ σοῦ γιγνομένοις, ὡς αὐτὸς τὰς αἰτίας ἔξω
ὧν ἐκεῖνοι πράξωσιν».

60. Συνέσιος, *Περὶ Βασιλείας*, ὁ.π., §11.21-27: «... ἀνθρώπῳ δὲ
ἀνθρώπων ἄρχοντι πολλῶν καὶ ὁμοίων οὐκ αὐτάρκης ἡ φύσις εἰς ἄ-

τως πάρα πολὺ δίκαιος⁵⁸. Γιατὶ οἱ παρανομίες ποὺ χάνουν οἱ
ἄρχοντες στρέφουν τὸ μῖσος καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ πλήθους σ'
αὐτὸν ποὺ τοὺς ἐξέλεξε⁵⁹.

62. Ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα ὁ ἄρχοντας πρέπει νὰ ἀναζητᾷ τὸν
τρόπο σκέψης τῶν ὑπηκόων του, καὶ νὰ τοὺς κάνει ἔτσι συμ-
μέτοχους στὴ φιλία του, στὴν ἐξουσία καὶ στὶς ἀποφάσεις
του⁶⁰. Πρῶτα, ἀπὸ αὐτὰ μὲ τὰ ὁποῖα ὁ καθένας διαχειρίζεται
τις ὑποθέσεις τοῦ σπιτιοῦ του. Δεύτερο, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ δεῖ-
χνουν ποιά εἶναι ἡ σχέση του μὲ τὴ γυναῖκα του, τὰ παιδιὰ
του καὶ τοὺς ὑπηρέτες του. Τρίτο, ἀπὸ τὸ πῶς συμπεριφέρε-
ται στοὺς φίλους του. Τέταρτο, ἀπὸ τὴ στάση του ἀπέναντι
στοὺς γείτονες. Καὶ πέμπτο, ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετωπι-
ζει τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀμύνεται, καὶ ξανά, μὲ ποιούς συμφι-
λιώνεται καὶ μὲ ποιούς συγκρούεται. Γιατὶ αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ
γιὰ νὰ στοιχειοθετήσουν μία εἰκόνα γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἀνδρα
καὶ νὰ τὸν δεῖξουν χωρὶς προσωπεῖο, ἀκόμη καὶ σ' αὐτοὺς
ποὺ τὸν βλέπουν νὰ ὑποκρίνεται.

63. Τότε μόνο θὰ γίνεις ἄριστος κριτῆς τῶν ἄλλων, ὅταν ἐξε-
τάζοντας τὴν καθεμιά ἀπὸ τίς πράξεις σου, λογοδοτεῖς κά-
τω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς συνειδήσεώς σου καὶ σκέφτεσαι μὲ
ποιὸ τρόπο μπορεῖς νὰ διορθώσεις τὰ λάθη σου⁶¹. Διότι πῶς

παντος ἔργου περινόησιν. Ἰώμενος οὖν τὴν τῆς φύσεως ἔνδειαν, συν-
ουσιούται τοῖς φίλοις τὴν δύναμιν ἑαυτῷ πολυπλασιάζων. Οὕτω γὰρ
τοῖς ἀπάντων μὲν ὀφθαλμοῖς ὄψεται, ταῖς ἀπάντων δὲ ἀκοαῖς ἀκού-
σεται καὶ ταῖς ἀπάντων γνώμαις εἰς ἓν ἰούσαις βουλευέσεται».

61. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Νικοκλέα*, ὁ.π., §33.1-2: «Ἐπισκόπει τοὺς
λόγους αἰεὶ σαυτοῦ καὶ τὰς πράξεις, ἴν' ὡς ἐλαχίστοις τοῖς ἀμαρτήμα-
σι περιπίπτῃς». [Ἐλέγχε διαρκῶς τὰ λόγια σου καὶ τίς πράξεις σου,
γιὰ νὰ κάνεις ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερα λάθη].

μένων. Ἐπεὶ πῶς τοὺς ἄλλους ἐπιτιμῶν οὐκ ἐρυθριάσεις, ἐφ' οἷς αὐτὸς τὰ ὅμοια ἐξαμαρτάνεις; πῶς δὲ ἐκείνους οἶε σοὶ διατεθῆναι, ἤνικα ἐν οἷς ὑπεύθυνόν σε καθορῶσιν, αὐτοὶ δίκας εἰσπράττεσθαι δικαιοῦνται;

ξδ'. Ἐπαίνει τὰς ἀρίστους πράξεις· ἐπαίνει δὲ μὴ λόγῳ μόνον, ἀλλὰ δι' ὧν αὐτός τε μάλιστα τὰ ὅμοια πράττει, καὶ δι' ὧν τοὺς μιμητὰς τῶν λοιπῶν προκρίνων, ἐντίμους ἀποδεικνύεις. Τὸ μὲν γὰρ καὶ τῶν τυχόντων, τὸ δὲ τῶν ἄρχειν ἀξίον.

ξε'. Προνοεὶ πάντων, τῶν μὲν ἐπιεικῶν, ὡς ἂν ἄριστοι γένωνται, καὶ τῆς ὀφειλομένης αὐτοῖς ἀπολαύσῃ τιμῆς καὶ τοῦ προνομίου· τῶν δὲ μὴ τοιούτων, ὡς ἂν βελτιωθῶσι τὰς γνώμας, καὶ τῆς ἀπὸ τῶν νόμων ῥυσθῶσιν ἀτιμίας. Τοῦτο γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀρχῆς ἐννόμου καὶ ἐπιστασίας ἔργον.

ξς'. Τὰς πρὸς ἀλλήλους τῶν ἀρχομένων ἔρεις εἰς τοὺς πολεμίους τρέπων, ἐν τοῖς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγῶσι μετατίθει· τυράννων μὲν γάρ, στασιάζειν τὰ πλήθη· ἐν γὰρ τῇ κοινῇ φθορᾷ καὶ διχοστασίᾳ ἢ τυραννίς τὴν ἀσφάλειαν ἔχει· ἄρχοντος δὲ καὶ βασιλέως, ἀστασίαστον συντηρεῖν τὴν ὁμόνοιαν τῶν ὑπηκόων· ἐν γὰρ τῇ τῶν ἀρχομένων σωτηρίᾳ τὸ βᾶθρον αὐτοῖς πέπηγε τῆς ἐξουσίας.

εἶναι δυνατόν νὰ μὴν κοκκινίσεις, ὅταν κατηγορεῖς τοὺς ἄλλους γιὰ τὰ ἴδια λάθη ποὺ καὶ ἐσὺ ὁ ἴδιος πράττεις; Πῶς νομίζεις ὅτι θὰ ἀντιδράσουν, ὅταν δοῦν ὅτι θεωρεῖται δίκαιο αὐτοὶ νὰ τιμωροῦνται γιὰ πράξεις, στὶς ὁποῖες βλέπουν ὅτι κι ἐσὺ εἶσαι ὑπόλογος;

64. Ἐπαίνεσε τὶς ἄριστες πράξεις. Ἐπαίνεσέ τε, ὅμως, ὄχι μόνο μὲ λόγια, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἐνέργειες ἐκείνες ποὺ θὰ ὠθοῦσαν κι ἐσένα τὸν ἴδιο προπάντων νὰ κάνεις ὅμοιες πράξεις, καὶ μὲ κείνες τὶς ἐνέργειες ποὺ θὰ τιμοῦσες τοὺς μιμητὲς σου ξεχωρίζοντάς τους ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους. Τὸ πρῶτο μπορεῖ νὰ τὸ κάνει ὁ καθένας, τὸ δεύτερο μόνο ὅσοι εἶναι ἀξι-οὶ νὰ κυβερνοῦν.

65. Προνόησε γιὰ ὅλους τοὺς ὑπηκόους σου. Προνόησε γιὰ τοὺς ἀγαθοὺς, ὥστε νὰ γίνουν τέλειοι καὶ νὰ ἀπολαύσουν τὴν τιμὴ καὶ τὰ προνόμια ποὺ δικαιοῦνται. Γιὰ ὅσους δὲν εἶναι τέτοιοι προνόησε, ὥστε νὰ διορθώσουν τὴν κρίση τους καὶ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἀτίμωση ποὺ τοὺς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τοὺς νόμους. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι πραγματικὰ τὸ ἔργο τοῦ νομοταγοῦς ἀρχοντα, ποὺ νοιάζεται γιὰ τοὺς ὑπηκόους του.

66. Στρέφοντας τὶς μεταξὺ τῶν ὑπηκόων φιλονικίες ἐναντία στοὺς ἐχθρούς, νὰ τὶς μεταθέτεις στοὺς ἀγῶνες ὑπὲρ τῆς πατρίδας. Διότι εἶναι γνώρισμα τῶν τυράννων νὰ ἐπαναστατοῦν τὰ πλήθη, καθὼς ἡ τυραννία στηρίζει τὴν ἀσφάλειά της στὴν ἀλληλοεξόντωση καὶ στὸ διχασμό. Ἀντίθετα, γνώρισμα τοῦ ἀρχοντα καὶ τοῦ βασιλιᾶ εἶναι νὰ διατηρεῖ τὴν ὁμόνοιαν τῶν ὑπηκόων χωρὶς ἐξεγέρσεις. Διότι στηρίζει τὴν ἐξουσία του στὴ σωτηρία τῶν ὑπηκόων του.

ξζ'. "Ὡσπερ δεῖ τὸν ἄρχοντα φοβερὸν εἶναι τοῖς ἀδικούσιν, οὕτω φυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν τῶν μηδὲν ἀδικούντων, ἀλλὰ κατὰ τοὺς νόμους πολιτευομένων.

ξη'. Τρία ἐστὶν ἐν ἀνθρώποις, τιμωρία, φόγος, ἔπαινος, εἰ βούλει δέ, καὶ εὐεργεσία· ἀλλὰ τῆς μὲν οἱ πολέμιοι ἄξιοι· φόγου δὲ οἱ μέτρια τῶν πολιτῶν ἀμαρτάνοντες· ἐπαινοῦ δὲ καὶ εὐεργεσίας οἱ διαφέροντες κατορθώμασι. Εἰ δέ τις εἰς τὴν τῶν πολεμίων τόλμαν καὶ μίμησιν ἐξαχθείη, αὐτὸς καὶ τὴν ἐκείνων ποινὴν εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφει. Ὁ δέ τι τούτων ἀμείβων, καὶ τὴν διάταξιν ἐπαλλάσσω, οὗτος ἐχθρὸς τῆς πολιτείας πλέον ἢ οἱ πολέμιοι. Ὁ τε γὰρ τοὺς πολεμίους εὐεργετῶν, προδότης· ὃ τε τοὺς φαύλους ἐπαινῶν, τὴν πόλιν ἀνατρέπει· ἐπὶ κακίαν γὰρ παρακαλεῖ τοὺς πολίτας· καὶ ὁ τοὺς κατορθούντας μὴ τιμῶν, εἰς τὴν αὐτὴν ἀκομίαν τὴν πολιτείαν καταστρέφει.

ξθ'. Χαλεπὸν μὲν φόβον ἀγάπη κεράσαι. Οἱ γὰρ φιλοῦντες ὡς ἐπίπαν τὸ δέος οὐκ ἔχουσι, καὶ οἱ δεδιότες φιλεῖν οὐκ ἐθέλουσι. Σὺ δὲ δῖελε· καὶ τοὺς μὲν ἀρίστους φιλεῖν παρασκεύασον· οὐδὲν γὰρ δεῖ δέους ἐπὶ τοῖς τοιούτοις. Τοὺς δ' ἄλλους ἀνάγκη φοβεῖν, ἵνα τῶν φαύ-

62. Ἰωάννης Α', 4, 18: «Φόβος οὐκ ἐστὶν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ' ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον, ὅτι ὁ φόβος κόλασιν ἔχει, ὃ δὲ φοβούμενος οὐ τετελείωται ἐν τῇ ἀγάπῃ».

63. Ἀγαπητός, Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν, P.G. 86/1, 1178D: «Γίνου, τοῖς ὑπηκόοις, εὐσεβέστατε βασιλεῦ, καὶ φοβερός διὰ τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἐξουσίας, καὶ ποθινός διὰ τὴν παροχὴν τῆς εὐποι-

67. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἄρχοντας πρέπει νὰ ἐμπνέει φόβο σὲ ἐκείνους ποὺ ἀδικοῦν, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ ἐμπνέει ἀσφάλεια καὶ σιγουριά σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν κάνουν καμιά ἀδικία καὶ ζοῦν σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους.

68. Τρία πράγματα ὑπάρχουν στοὺς ἀνθρώπους: ἡ τιμωρία, ἡ ἐπίπληξη, ὁ ἔπαινος, καὶ ἂν θέλεις καὶ ἡ εὐεργεσία. Γιὰ τὴν πρώτη εἶναι ἄξιοι οἱ ἐχθροί. Γιὰ τὴν ἐπίπληξη οἱ πολῖτες ποὺ σφάλλουν ἐλάχιστα. Καὶ γιὰ τὸν ἔπαινο καὶ τὴν εὐεργεσία αὐτοὶ ποὺ ξεχωρίζουν στὰ κατορθώματα. Ἐὰν κάποιος παρασυρθεῖ καὶ φέρεται μὲ τὴν αὐθάδεια τῶν ἐχθρῶν καὶ τοὺς μιμεῖται, αὐτὸς ἐπιφέρει ἐναντίον του καὶ τὴν τιμωρία ἐκείνων. Κι ὅποιος ἐπιχειρήσει νὰ ἀλλάξει κάτι ἀπὸ αὐτὰ καὶ διασαλέψει τὴν τάξη, αὐτὸς εἶναι περισσότερο ἐχθρὸς τῆς πολιτείας παρὰ οἱ ἀντίπαλοί της. Γιατί αὐτὸς ποὺ εὐεργετεῖ τοὺς ἐχθροὺς εἶναι προδότης. Καὶ αὐτὸς ποὺ ἐπαινεῖ τοὺς φαύλους κάνει ἄνω κάτω τὴν πόλη, γιατί ὑποκινεῖ τοὺς πολῖτες νὰ κάνουν τὸ κακό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ ὅποιος δὲν τιμᾷ ὅσους συμβάλλουν στὴν ἀνόρθωσή της, ὁδηγεῖ τὴν πολιτεία στὴν ἴδια ἀταξία.

69. Εἶναι δύσκολο νὰ συνυπάρξει ἡ ἀγάπη μὲ τὸ φόβο. Διότι αὐτοὶ ποὺ ἀγαποῦν δὲν ἔχουν καθόλου φόβο, ἐνῶ αὐτοὶ ποὺ φοβοῦνται ἀρνοῦνται τὴν ἀγάπη⁶². Ἐσύ, ὅμως διαχώρισέ τα καὶ κάνε τοὺς ἀρίστους νὰ ἀγαπᾶνε, διότι δὲν πρέπει νὰ ἔχουν καθόλου φόβο αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἀνθρώποι. Ἀντίθετα στοὺς ἄλλους εἶναι ἀνάγκη νὰ γεννᾶς φόβο, ὥστε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὰ κακά⁶³. Καὶ θὰ σὲ φοβοῦνται χωρὶς νὰ σὲ μι-

ίας· μήτε τοῦ φόβου καταφρονῶν διὰ τὸν πόθον, μήτε τοῦ πόθου παραμελῶν διὰ τὸν φόβον ἀλλὰ τὸ ἡμερον ἔχων ἀκαταφρόνητον, καὶ τὸ εὐκαταφρόνητον ἔχων ἀνήμερον».

λων ἀπέχωνται. Φοβήσονται δὲ χωρὶς μίσους, ἂν μὴ μετ' ὀργῆς ὀρώσι κολάζοντα, ἀλλ' ὡς πατέρα παιδεύοντα, καὶ ἐν μὲν τοῖς ἁμαρτήμασιν οὐχ ἠδέως τιμωρούμενον, ἐν δὲ ταῖς συμφοραῖς καὶ τοῖς δυστυχήμασιν ἀπροφασίστως ἐπικουρεῖν προθυμούμενον.

ο'. Οἱ χρώμενοι τοῖς ἐκ φύσεως πλεονεκτήμασιν εἰς πονηρίας ὑπηρεσίαν, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν τῶν πλησίων εὐεργεσίαν, οὗτοι καὶ τὴν φύσιν φαυλίζουσι, καὶ τῷ Δημιουργῷ τὴν περὶ αὐτοὺς φιλοτιμίαν εἰς ὕβριν καὶ ἀχαριστίαν περιτρέπουσιν.

οα'. Ὡσπερ αἰσχρὸν καὶ ταπεινὸν πρὸς ἠδονὴν ὀμιλεῖν τῷ πλήθει, οὕτως ἐπικίνδυνον καὶ σφαλερὸν αἰετοσοβαρεύεσθαι καὶ ὑπέρογκον ὀρᾶσθαι. Δεῖ τοιγαροῦν ἐκότερον ἄκρον φυγόντα, ὡς ἀρετὴν τὴν μεσότητά διώκειν, καὶ καιροῖς ἰδίους τὸ πρόσφορον ἀπονέμειν.

οβ'. Προπετήσ ὄρκος, πρόχειρος ἐπιρκία. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὸ ὀμνύειν ὄλως, ἦθους οὐκ εὐβεβηκότος, οὐδὲ φρονήματος εὐγενοῦς· ὁ δὲ εὐσταθὴς καὶ μεγαλόψυχος ἀνὴρ αἰσχυνθήσεται τοὺς λόγους ὄρκω πιστοῦς ἀποφαίνειν, καὶ τὴν διὰ τῶν οἰκείων τρόπων πίστιν ἀτιμάζειν. Λίαν ἄρα συμφερόντως καὶ κηδεμονικῶς [καὶ] ὁ Δεσποτικὸς νόμος τὸν ὄρκον κωλύει.

ογ'. Ἄ μὲν εὐπάθοις, αἰεὶ μέμνησο· ὧν δ' ἂν εὐποιήσῃς, θάττον ἐπιλανθάνου. Τὸ μὲν γὰρ χρηστότητος

σοῦν, ἂν δὲ σὲ βλέπουν νὰ τοὺς τιμωρεῖς μετ' ὀργῆς, ἀλλὰ νὰ τοὺς παιδαγωγεῖς σὰν πατέρας καὶ νὰ τοὺς τιμωρεῖς γιὰ τὰ σφάλματά τους χωρὶς εὐχαρίστηση, ἐνῶ στίς συμφορὰς καὶ στίς ἀτυχίες τους νὰ εἶσαι πρόθυμος νὰ τοὺς βοηθᾷς χωρὶς ὑπεκφυγῆς.

70. Ἐκεῖνοι ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση τους γιὰ πονηροὺς σκοποὺς καὶ ὄχι γιὰ νὰ εὐεργετήσουν τοὺς ἀνθρώπους ποὺ βρίσκονται δίπλα τους, αὐτοὶ καὶ τὴ φύση εὐτελίζουσι, ἀλλὰ καὶ μεταβάλλουσι τὴ δωρεὰ ποὺ τοὺς ἔγινε σὲ ἀχαριστία καὶ ὕβρη πρὸς τὸν Δημιουργόν.

71. Ὅπως εἶναι αἰσχρὸ καὶ πρόστυχο νὰ συναναστρέφῃς τὸ πλῆθος γιὰ εὐχαρίστηση, ἔτσι ἀκριβῶς εἶναι ἐπικίνδυνον καὶ ἐσφαλμένο νὰ φαίνεσαι πάντοτε σοβαρὸς καὶ πομπώδης. Πρέπει, λοιπόν, ἀποφεύγοντας τὴν κάθε μία ἀπὸ αὐτὰς τίς ἀκραῖες συμπεριφορὰς, σὰν ἀρετὴ νὰ ἐπιδιώκῃς τὴ μεσότητά, καὶ νὰ προσφέρῃς σὲ κάθε περίπτωσιν ἐκεῖνο ποὺ ταιριάζει.

72. Ὁ βιαστικὸς ὄρκος ὀδηγεῖ εὐκόλῃ στὴν ἐπιρκία. Ἄλλωστε καὶ τὸ νὰ ὀρκίζεσαι γενικὰ δὲν εἶναι γνώρισμα καλοῦ χαρακτήρα οὔτε μεγαλοφροσύνης. Ὁ σταθερὸς καὶ μεγαλόψυχος ἀνδρὰς θὰ ντραπεῖ νὰ ἀποδείξῃ μετ' ὄρκου ὅτι οἱ λόγοι του εἶναι ἄξιοι ἐμπιστοσύνης καὶ νὰ προσβάλλῃ τὴν ἀξιοπιστία του μετ' αὐτὴν συμπεριφορὰ του. Γι' αὐτὸ πολὺ ὠφέλιμον καὶ προστατευτικὸν ὁ νόμος τοῦ Κυρίου ἀπαγορεύει νὰ ὀρκιζώμαστε⁶⁴.

73. Τίς εὐεργεσίες ποὺ δέχτηκες, πάντοτε νὰ τίς θυμᾷσαι,

64. Ματθαῖος, 5, 34: «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ὀμῶσαι ὄλως».

καὶ εὐγνωμοσύνης, τὸ δὲ καθαρᾶς μεγαλοψυχίας, καὶ καθαρὰν φυλάττει τὴν εὐεργεσίαν.

οδ'. Εὐεργεσίας καὶ συμφορὰς ὀνειδίζει τῆς αὐτῆς εἶναι νόμιζε κουφότητος καὶ ἀπανθρωπίας.

οέ'. Ἀπάτη μὲν πανταχοῦ ἀσθενείας ὁμολογία. Ἄλλ' εἰ μὲν ἐν φίλοις, κακὸν τε ἔσχατον, καὶ ὑπερβαλλούσης μοχθηρίας· εἰ δὲ πρὸς ἐχθροὺς καὶ πολεμίους, μὴδὲν μὲν προειδόμενος, οὐ πόρρω στρατηγίας. Κοινολογίας δὲ γενομένης, καὶ ταύτην οὐκ ἀθετοῦντας, πόρρω ἀριστείας καὶ ἀνδραγαθίας· δι' ὃ μὴδὲ τοὺς πιστεύοντάς σοι πολεμίους ἀπάτη μετέρχου. Εἴ γὰρ καὶ πολέμιοι, ἀλλ' ὅμως οὐδὲν ἔλαττον ἀπατεῶν καὶ πλάνος ὁ τοὺς πεπιστευκότας ἐξαπατήσας.

οσ'. Προδότην ὡς τὰ πολλὰ οἱ ἄνθρωποι προδιδόντα μὲν φιλοῦσι, προδεδωκότα δὲ μισοῦσι. Σὺ δὲ ἐπισκόπει, κἂν μὲν ἐπιβουλευθεῖς ὑπὸ τῶν οἰκείων καὶ χαλεπῶν παθῶν προῦδωκεν, οὐκ ἀνέλπιστόν ἐστι φίλον καὶ καλὸν γενέσθαι· ἂν δὲ μὴδὲν, καὶ σαυτοῦ μὴδὲν ἔλαττον νόμιζε προδότην. Τὸ μὲν γὰρ ἀμείψασθαι κακοῖς τοὺς λευπηκότας, ἀνθρώπινον πάθος· τὸ δὲ τηλικαύτης ἄρξαι κακουρίας, ἀνιάτου μοχθηρίας.

ἀλλὰ τὶς εὐεργεσίας πού τυχὸν ἔκανες, ἀμέσως νὰ τὶς ξεχνᾷς. Διότι τὸ πρῶτο εἶναι ἔκφραση χρηστότητας καὶ σωφροσύνης, ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι ἔκφραση καθαρῆς μεγαλοψυχίας καὶ διατηρεῖ ἀνόθευτη τὴν εὐεργεσία.

74. Τὸ νὰ χλευάζεις τὶς εὐεργεσίας καὶ τὶς συμφορὰς κάποιου θεώρησε ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἴδιας ἀπερισκεψίας καὶ ἀπανθρωπιᾶς.

75. Ἡ ἀπάτη θεωρεῖται παντοῦ ὁμολογία ἀδυναμίας. Ἀλλὰ, ἂν ἐξαπατᾷ φίλους, εἶναι τὸ χειρότερο κακὸ καὶ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὑπέρμετρης μοχθηρίας. Ἄν ἐξαπατᾷ ἐχθροὺς καὶ ἀντίπαλους στὸν πόλεμο, πού δὲν εἶναι καθόλου προειδασμένοι, αὐτὸ δὲν ἀπέχει ἀπὸ στρατηγικὸ τέχνασμα. Ἄν ὅμως ὑπάρχει συμφωνία καὶ δὲν τὴν ἀθετήσουν, τότε βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴ γενναιοψυχία καὶ τὴν ἀνδρεία. Γι' αὐτὸ μὴ χρησιμοποιοῖς ἀπατηλὰ τεχνάσματα οὔτε στοὺς ἐχθροὺς πού σὲ ἐμπιστεύτηκαν. Γιατί, παρόλο πού εἶναι ἐχθροί, ὥστόσο δὲν εἶναι καθόλου λιγότερο ἀπατεῶνας καὶ πλάνος ἐκεῖνος πού ἐξαπατᾷ αὐτοὺς πού τὸν ἐμπιστεύτηκαν.

76. Τὶς περισσότερες φορές οἱ ἄνθρωποι ἀγαποῦν ἓνα προδότη τὴν ὥρα πού προδίδει, ἀλλὰ τὸν μισοῦν ὅταν ἔχει προδώσει. Ἐσὺ ὅμως νὰ ἐλέγξεις, καὶ ἂν κάποιος προδώσει παρασυρόμενος ἀπὸ τὰ δεινὰ προσωπικά του παθήματα, ὑπάρχει ἐλπίδα αὐτὸς νὰ γίνῃ ἀργότερα ἀξιαγάπητος καὶ τίμιος ἄνθρωπος. Ἄν ὅμως δὲ ἐγίνε τίποτα ἀπὸ τὰ παραπάνω, τότε νὰ τὸν θεωρεῖς ἐξίσου καὶ δικό σου προδότη. Διότι, τὸ νὰ ἀντιδρᾷ κανεὶς κάνοντας κακὸ σὲ ὅσους τὸν ἔβλαψαν εἶναι ἓνα ἀνθρώπινο πάθος, ἀλλὰ τὸ νὰ ξεκινᾷ ὁ ἴδιος ἓνα τόσο μεγάλο κακούργημα, αὐτὸ εἶναι ἀγιάτρευτη μοχθηρία.

οζ'. Χρυσὸς ἅπαντα τὰ ἀνθρώπινα στρέφει. Φύλαττε τοιγαροῦν τὸ τῆς πατρίδος ἀνύβριστον ἔθος· ἄχρηστον καὶ νομίζων καὶ πᾶσιν ἐπιδεικνύς τὸν τοῖς φιλοῦσιν ἰσχυρὸν ἐπίβουλον, χρυσόν.

οη'. Δεῖ τὰ μὲν ἴδια συμπύπτοντα εὐχαρίστως καὶ γενναίως φέρειν· τὰ δὲ τῶν ὑπηκόων, συμπαθῶς καὶ οὐκ ἀναλγήτως. Τὸ μὲν γὰρ καρτερίας καὶ φρονήματος ἀνδρείου· τὸ δὲ ὀλιγωρίας καὶ ἀνάξιον ἀρχικῆς προνοίας καὶ ἐπιστασίας.

οθ'. Ἐχθροὺς ὁμοφύλους μὴ ἀμύνασθαι, ἔστι μὲν θεῖος καὶ φιλόανθρωπος νόμος, ἔστι δὲ καὶ πολὺ τὸ χρήσιμον ἐν αὐτοῖς τοῖς πράγμασι παρέχων· ὁ μὲν γὰρ ἀμυνόμενος ἔχει πάλιν χαλεπώτερος ἐχθρόν, ὁ δὲ εὐεργετῶν ἢ φίλον παρεσκεύασεν ἀντὶ ἐχθροῦ, ἢ πάντως πρᾶοτερον ἐχθρόν.

πί'. Μηδὲν ὦν ἄλλοις ἔγνωσ ἐπαγγέλλειν, φαίνου παραβαίνων. Ἡ γὰρ ἔν τισι ψευδολογία τὸν ὄλον τρόπον ἄπιστον δεικνύει. Καὶ τοῖς διαψευσθεῖσιν οὐκ ἔστιν αἰσχύνῃ μὴ ἀμείβεσθαι τοῖς ὁμοίοις. Παντὶ μὲν

65. *Ματθαῖος*, 5, 44: «Ἐγὼ λέγω ὑμῖν, ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς...».

66. *Παροιμίες*, 24, 22: «Μηδὲν ψεῦδος ἀπὸ γλώσσης βασιλεῖ λέγέσθω, καὶ οὐδὲν ψεῦδος ἀπὸ γλώσσης αὐτοῦ οὐ μὴ ἐξέλθῃ», πρβλ. *Ἰσοκράτης*, *Πρὸς Νικοκλέα*, δ.π., §22.1-3: «Διὰ παντὸς τοῦ χρόνου

77. Τὸ χρυσάφι ἀνατρέπει τὰ πάντα στοὺς ἀνθρώπους. Νὰ προσέχεις, ἐπομένως, ὥστε νὰ μὴ διασυρθοῦν τὰ ἔθιμα καὶ οἱ παραδόσεις τῆς πατρίδας σου. Νὰ θεωρεῖς ἄχρηστο· τὸν χρυσό, πού εἶναι φοβερὴ παγίδα ὅσων τὸν ἀγαποῦν, καὶ νὰ τὸ δείχνεις σὲ ὅλους.

78. Πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεις μὲ εὐχαρίστηση καὶ μὲ γενναιότητα ὅσα συμβαίνουν στὴν προσωπικὴ σου ζωὴ· τὰ προβλήματα ὁμῶς τῶν ὑπηκόων πρέπει νὰ τὰ ἀντιμετωπίζεις μὲ συμπάθεια καὶ μὲ εὐαισθησία. Τὸ πρῶτο δείχνει ἄνθρωπο ὑπομονῆς καὶ μὲ γενναῖο φρόνημα, ἐνῶ τὸ δεύτερο, ἂν δὲν τὸ κάνεις, δείχνει ἀδιαφορία καὶ δὲν ταιριάζει στὴν πρόνοια καὶ τὴν φροντίδα πού πρέπει νὰ δείχνει ὁ ἡγεμόνας.

79. Ὑπάρχει νόμος θεϊκὸς καὶ φιλόανθρωπος, πού ὀρίζει νὰ μὴν κάνεις κακὸ γιὰ ἐκδίκηση σὲ ἐχθροὺς ὁμοεθνεῖς⁶⁵. Ὑπάρχει νόμος καὶ προσφέρει μεγάλη ὠφέλεια σ' αὐτὲς τίς καταστάσεις. Γιατί ἐκεῖνος πού ἐκδικεῖται ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει ἐχθροὺς, καὶ μάλιστα πιὸ ἄγριους, ἐνῶ ἐκεῖνος πού εὐεργετεῖ, ἢ μετατρέπει σὲ φίλους τοὺς ἐχθροὺς ἢ, τουλάχιστον, κάνει πιὸ ἥπιους ἐχθροὺς.

80. Νὰ μὴ φαίνεσαι ὅτι παραβαίνεις τίποτα ἀπ' ὅσα φανερά ὑποσχέθηκες στοὺς ἄλλους. Γιατί ἡ ψευδολογία σὲ κάποια θέματα ἀποδεικνύει ἀναξιόπιστο ὅλο σου τὸ χαρακτήρα. Κι ἐπιπλέον, ἐκείνους πού ἐξαπατήθηκαν καμία ντροπὴ δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ τοὺς συγκρατήσῃ, ὥστε νὰ μὴ συμπεριφερθοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Γι' αὐτὸ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγουν τὸ ψέμα καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλους οἱ ἄρχοντες⁶⁶.

τὴν ἀλήθειαν οὕτω φαίνου προτιμῶν ὥστε πιστοτέρους εἶναι τοὺς σοὺς λόγους μᾶλλον ἢ τοὺς τῶν ἄλλων ὄρκους».

οὐν ἀνθρώπῳ διὰ τοῦτο φευκτέον τὸ ψεῦδος, μάλιστα δὲ τοῖς ἐν δυναστείᾳ. Τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις ἔσθ' ὅτε γίνεται ἀπολογία ἢ ἀδυναμία· τοῖς δὲ οὐκ ἔστι καταφυγὴ μὴ οὐχὶ παντὶ τρόπῳ μοχθηροὺς τὰς γνώμας ἐλεγχθῆναι.

πα'. Τὰς μετὰ σφοδρότητος ὑποσχέσεις εὐλαβεῖσθαι χρή. Εἴτε γὰρ παράσχοις, τὴν πλείστην προαφείλες χάριν τῇ σφοδρότητι τῆς ἐπαγγελίας, ταύτην προκαταμερίσας καὶ εἰς δύο τὴν μίαν δωρεὰν κατασμικρύνας· εἴτε μὴ παράσχοις, διπλὴν ἀπήνεγκας τὴν αἰσχύνην, ὅτι τε σφοδρῶς ὑπέσχου, καὶ ὅτι μηδὲν ὦν ὑπέσχου παρέσχε· καὶ δυσμενῆς ὤφθης ἀντὶ φίλου· ἀφείλες γὰρ ὃ παρέσχον αἱ ἐλπίδες. Ἄλλως τε δὲ καὶ αἱ σφοδραὶ ὑποσχέσεις ἀρμόζουσι τοῖς οὐ λίαν πιστευομένοις· ἐλέγχουσι δὲ καὶ ὡς οὐ κηδεμονίας μᾶλλον ἢ χρείας ὑποτεινόμεναι χάριν.

πβ'. Ἄξιος χαρίτων ὁ εὐλαβούμενος αὐτῆς καὶ τὴν φύσιν καὶ προσηγορίαν, καὶ μὴ παυόμενος μελετᾶν ἕως ἂν [αὐτὴν] ἀνταποδώσῃ. Ὡσπερ δὲ ἀνάξιος χαρίτων, ὁ ἀχαριστία γνώμης ἀμείβων τὸν εὐεργέτην, οὕτως ἄξιος τοῦ τῆς εὐεργεσίας ἀξιώματος, ὁ χαριζόμενος ἐφ' ᾧ μὴ ἀνταπολαβεῖν τὴν χάριν.

πγ'. Μηδὲν παράνομον μηδὲ φίλοις χαρίζου. Ἄν μὲν γὰρ ἐπιεικέις ὦσι, μισήσουσι μᾶλλον παρανομοῦντα, ἢ φιλήσουσι χαριζόμενον· ἂν δὲ φαῦλοι, διπλὴν ζημίαν ὑπέμεινες, κακοὺς εὐεργετῶν, καὶ ἀγαθοῖς ἀπεχθανό-

Τὸ ψέμα τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι συνέπεια τῆς ἀδυναμίας τους. Γιὰ τοὺς ἄρχοντες, ὅμως, δὲν ὑπάρχει καμία διαφυγὴ νὰ μὴ θεωρηθοῦν μὲ κάθε τρόπο ἐλεεινοί.

81. Πρέπει νὰ προσέχεις τίς ὑπερβολικὲς ὑποσχέσεις. Γιατί, ἂν τίς ἐκπληρώσεις, μὲ τὸ μέγεθος τῆς ὑπόσχεσης εἶναι σὰν νὰ ἀφαιρεῖς ἀπὸ πρὶν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐχαρίστησης, ἀφοῦ ἔχεις ἀπὸ πρὶν κομματιάσει καὶ μειώσει τὴν ἀξία τοῦ δώρου σὰν νὰ εἶναι πιά δύο μικρὰ κομμάτια. Ἐὰν δὲν τίς ἐκπληρώσεις, ἀποκτᾶς διπλὴ ντροπὴ, ἐπειδὴ ὑποσχέθηκες ὑπερβολικὰ καὶ δὲν προσέφερες τίποτα ἀπ' αὐτὰ πού ὑποσχέθηκες. Καὶ θὰ θεωρηθεῖς ἐχθρὸς ἀντὶ φίλος, γιατί ἀφαίρεσες αὐτὸ πού προσδοκοῦσαν. Ἄλλωστε οἱ μεγάλες ὑποσχέσεις ταιριάζουν στοὺς ἀνθρώπους πού δὲν εἶναι ἄξιοι μεγάλης ἐμπιστοσύνης. Καὶ ἀποδεικνύουν, πέρα ἀπ' τὰ ἄλλα, ὅτι δι-
νεται περισσότερο ἀπὸ ἀνάγκη παρά ἀπὸ ἐνδιαφέρον.

82. Ἄξιος γιὰ χάρες εἶναι ἐκεῖνος πού σέβεται καὶ τὴ φύση τῆς χάρης καὶ τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε, καὶ πού καὶ δὲν παύει νὰ τὴ σκέφτεται, μέχρι νὰ τὴν ἀνταποδώσει. Ὅπως ἀκριβῶς εἶναι ἀνάξιος εὐνοίας ἐκεῖνος πού πληρώνει τὸν εὐεργέτη του μὲ ἀχαριστία, ἔτσι εἶναι ἄξιος νὰ ὀνομαστεῖ εὐεργέτης ἐκεῖνος πού εὐεργετεῖ χωρὶς νὰ περιμένει ἀνταπόδοση.

83. Μὴ χαριστεῖς σὲ καμία παρανομία, ἀκόμη καὶ στοὺς φίλους σου. Διότι, ἂν εἶναι ἐνάρετοι θὰ σὲ μισήσουνε γι' αὐτὴ σου τὴν πράξη. Ἐὰν, πάλι, εἶναι φαῦλοι θὰ ἔχεις ὑποστεῖ διπλὴ ζημίᾳ. Ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριᾶ θὰ ἔχεις εὐεργετήσει τοὺς κακοὺς, ἀπὸ τὴν ἄλλη θὰ γίνεις μισητὸς στοὺς καλοὺς. Καὶ πέρα ἀπὸ αὐτά,

μενος. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, τέρψει προσκαίρῳ καὶ ἰδιωτικῇ αἰδίδον ὄνειδος ἀλλάξασθαι καὶ κοινόν, μεγάλης ἀνοίας.

πδ'. Αἱ χάριτες ταῖς ἀναβολαῖς καὶ παρατάσεσι τοῦ χρόνου, ὡσπερ εἰς γῆρας ἔλθοῦσαι, τὸ οἰκείον μαραίνονται κάλλος· τὸ γὰρ ἄνθος ἀποβαλοῦσαι τῆς προθυμίας, μεθ' ἧς ἀμήχανόν τινα καὶ λαμπρὰν ἐποιοῦντο τὴν τέρψιν, οὐ καθ' ὥραν φέρουσι τὴν εὐφροσύνην.

πέ'. Αἱ χάριτες ἡμιτελεῖς οὐσαι, οὐκ ἐθέλουσι χάριτες εἶναι· ἔσονται δέ, ἐπειδὰν τετελειωμένοι ὦσιν· ὁ δὲ ταύτας ἐξ ἡμισείας κατατιθεῖς, ἑαυτὸν ἐζημίωσε, καὶ τὸν λαβόντα οὐκ εὐφρανεν. Ὁ γὰρ ἡμίτομον τὴν χάριν ἀπειληφώς, οὐχ οὕτω τῷ ἡμίσει εὐφρανθήσεται, ὡς ὑπὲρ τοῦ ἀφαιρέματος ἀνιάσεται.

πς'. Ὁ τὰς χάριτας ὄνειδίζων, ὁμοίός ἐστι τῷ γεωργῷ, σπείροντι μὲν προθύμως, ἐπαφέντι δὲ χοίρους καὶ θηρία τῷ σπόρῳ. Ὡς γὰρ ἐκεῖνος καὶ τὸ σπέρμα καὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ λυμαίνεται καρπὸν, οὕτω καὶ οὗτος καὶ τὰ καταβληθέντα καὶ τὴν βλαστάνουσαν αὐτῷ προσαπόλλυσιν εὐχαριστίαν.

πζ'. Μὴδὲ κατὰ πρώτας εὐεργετῶν, ἔπειτα δὲ ἀμελῶν, νόμιζε τὴν ἐξ ἀρχῆς σοι εὐνοίαν τοὺς εὐεργετηθέντας διαφυλάττειν. Πολλοὺς γὰρ αὐτὸς ἐγὼ πείρα διέγνω, ὅτι θαρρῆσαντες τῷ πλήθει καὶ μεγέθει τῆς καταρχὰς εὐεργεσίας, οὐδὲν ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἐφρόν-

τὸ νὰ ἀνταλλάξεις εὐχαρίστηση προσωπικὴ καὶ πρόσκαιρη μὲ μομφὴ αἰώνια καὶ δημόσια εἶναι μεγάλη ἀνοησία.

84. Ὅσο περνάει ὁ καιρὸς καὶ ὑπάρχουν ἀναβολές, οἱ χάρες καὶ ἡ ὁμορφιά τους μαραίνονται, σὰν νὰ γερῶνε. Γιατί ρίχνοντας τὸ ἄνθος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἔκανε τὴν ἀπόλαυσή τους ἀμετρη καὶ θαυμάσια, φέρνουν τὴν χαρὰ σὲ λάθος ὥρα.

85. Οἱ ἡμιτελεῖς χάρες δὲν πρέπει νὰ λογιζονται ὡς χάρες. Θὰ γίνουν χάρες, ὅταν ὀλοκληρωθοῦν. Αὐτὸς ποὺ πραγματοποιεῖ μισὲς χάρες καὶ τὸν ἑαυτοῦ ζημιώνει, ἀλλὰ καὶ δὲ χαροποιεῖ οὔτε ἐκεῖνον ποὺ γίνεται ἀποδέκτης τῆς χάρης. Ἐπειδὴ ἐκεῖνος ποὺ θὰ λάβει μισὴ χάρη δὲ θὰ χαρεῖ τόσο μὲ τὸ μισὸ ποὺ ἔλαβε, ὅσο θὰ λυπηθεῖ γιὰ ἐκεῖνο ποὺ στερήθηκε.

86. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ χλευάζει τὶς χάρες μοιάζει μὲ τὸ γεωργὸ ποῦ, ἂν καὶ σπέρνει μὲ προθυμία, ἐπιτρέπει στὰ γουρούνια καὶ στὰ ἄγρια ζῶα νὰ τοῦ καταστρέψουν τὰ σπαρμένα. Ὅπως ὁ γεωργὸς ἀφήνει νὰ καταστραφεῖ καὶ ὁ σπόρος καὶ ὁ καρπὸς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ σπόρο, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἐκεῖνος ποὺ χλευάζει τὶς χάρες καταστρέφει καὶ ὅσα ἔκανε καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη ποῦ θὰ δεχόταν.

87. Μὴ θεωρεῖς ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ εὐεργετήθηκαν στὴν ἀρχὴ ἀπὸ ἐσένα θὰ συνεχίσουν νὰ σοῦ δείχνουν τὴν ἴδια εὐνοία, ἂν στὴ συνέχεια τοὺς παραμελήσεις. Ἐγὼ ὁ ἴδιος γνωρίζω ἐκ πείρας πολλοὺς οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐμπιστοσύνη στὴν μεγάλη ποσότητα καὶ τὸ μέγεθος μιᾶς εὐεργεσίας ποῦ ἔκαναν ἀρχικὰ·

τισαν ἐπιδείξασθαι τοιοῦτον· ἀρκέσειν γὰρ τοῖς εὐεργετηθεῖσι πρὸς τὴν διὰ βίου εὐχαριστίαν τὴν καταρχὰς ἤλπισαν φιλοτιμίαν, καὶ χρόνον οὐδένα ἂν ἐγγενέσθαι λήθης τοῖς εὐπεποnthόσι τῆς ἀγαθουργίας· τὸ δὲ οὐ μόνον οὐ κατὰ τὰς αὐτῶν ἐλπίδας ἀπέβη, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸναντίον ἐτράπη. Ἄλλὰ περὶ μὲν τῶν φαύλων τὴν προαίρεσιν οὐδὲν θαυμαστόν· οἱ γὰρ τοιοῦτοι, οὐδὲ ρεύσης αὐτοῖς εἰς χεῖρας ἴσως τῆς εὐεργεσίας, οὐδὲ τότε γλώσσαις ἀνοθεύτοις ἡμείβοντο τὰς εὐεργεσίας, πλὴν καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, τοὺς μὲν καλοκαγαθίας ἐπιμελουμένους ἦν ἰδεῖν, ὡς εἶχον μὲν μνήμην ὧν ἔτυχον ἀπολελαυκότες, καὶ εὐλογεῖν οὐκ ἐξίσταντο τὸν εὐεργέτην· ὅμως δὲ μὴ τῶν ὁμοίων τυγχάνοντες, οὐδ' αὐτοὶ καθαρὰν καὶ ἀκήρατον τὴν ἀρχαίαν διέσωζον εὐγνωμοσύνην, ἀλλὰ τῷ χρόνῳ τὴν χάριν (οὐ γὰρ εἶχον ἐπιρρόην) ὑπομαραινόμενοι, τὸ σφοδρὸν καὶ ὠραῖον ἀπηνθίζοντο τοῦ φίλτρου· οἱ δὲ μέσης νομιζόμενοι διαθέσεως, εὐεργετούμενοι μὲν εὐχαρίστως διέκειντο· ἀμεληθέντες δέ, οὐδ' αὐτοὶ τὴν προτέραν διάθεσιν εἰς τὸναντίον μεταβαλεῖν ἐνησχύνθησαν· μάλιστα, βλέποντες ἑτέρους φιλοτιμιῶν ἀπολαύοντας. Οὐ γὰρ ἂν προπεπόνθασιν αὐτοί, καίτοι δέον, ἐλογίσαντο· οἷς δ' εὐπάθοιεν οἱ πλησίον, ἐπητένιζον· καὶ τούτοις παρακνιζόμενοι τὴν εὐφημίαν εἰς ἀχαριστίαν ἔτρεπον. Πολλῷ ἄρα λυσιτελέστερον ἄρχοντι, καὶ ἐν πολιτείᾳ, κατὰ μέρος, καὶ διὰ βίου, ταῖς δωρεαῖς ἢ ἀθρόον καὶ ἐφάπαξ οικειοῦσθαι τὸ ὑπήκοον. Τὸ δὲ πλήθος καὶ βάρος τῶν χαρίτων ἀρμόζει μᾶλλον τοῖς ὑπέρογκόν τι καὶ παράδοξον ἐπὶ κοινῇ σωτηρίᾳ κατωρθωκόσιν, ἢ τοῖς εἰς τὸ

γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν φρόντισαν νὰ τὴ συνεχίσουν κατόπιν, θεωρώντας ὅτι ἡ ἀρχικὴ τους μεγαλοδωρία θὰ κέρδιζε τὴν ἰσόβια εὐγνωμοσύνη τῶν εὐεργετηθέντων καὶ ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ εὐεργετήθηκαν δὲ θὰ ξέχναγαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὰ ὅσα καλὰ τοὺς ἔγιναν στὴν ἀρχή. Ὅχι μόνον οἱ ἐλπίδες τους δὲν ἐπιβεβαιώθηκαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετο συνέβη. Τώρα, ὅσο ἀφορᾷ στὴν πρόθεση τῶν εὐτελῶν ἀνθρώπων, τίποτα δὲν εἶναι παράξενο. Γιατὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἀνθρώποι καὶ τὴν ὥρα ἀκόμη τῆς εὐεργεσίας δὲν τὴν ὁμολογοῦν ξεκάθαρα. Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους μπορεῖς νὰ δεῖς ὅσους νοιάζονται γιὰ τὸ καλὸ ὅτι θυμοῦνται αὐτὰ ποὺ ἔτυχε νὰ ἔχουν ἀπολαύσει καὶ δὲν σταματοῦν νὰ ἐπαινοῦν τὸν εὐεργέτη τους· ὅμως, ἂν δὲ συνεχίσουν νὰ ἀπολαμβάνουν τὰ ἴδια, οὔτε αὐτοὶ διατηροῦν μέσα τους καθαρὴ καὶ ἀνόθευτη τὴν ἀρχικὴ εὐγνωμοσύνη. Ἄλλὰ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ἐρεθισμα, ἀφήνουν τὴ χάρη νὰ μαραθεῖ ἀφαιρώντας τὴ δύναμη καὶ τὴν ὁμορφιὰ τῆς εὐεργεσίας. Αὐτοὶ ποὺ θεωροῦνται ὅτι βρίσκονται στὴ μέση κατάσταση, γιὰ ὅσο καιρὸ εὐεργετοῦνται, διάκεινται εὐμενῶς ἀπέναντι σ' αὐτοὺς ποὺ τοὺς εὐεργετοῦν. Ἄλλὰ, ὅταν παραμεληθοῦν, οὔτε αὐτοὶ ντρέπονται νὰ μεταβάλλουν τὴν προηγούμενη διάθεσή τους στὴν ἀντίθετη. Προπάντων, ὅταν βλέπουν ἄλλους νὰ ἀπολαμβάνουν τὴ γενναιοδωρία τῶν εὐεργετῶν. Διότι δὲν σκέφτονται, ἂν καὶ θὰ ἔπρεπε, ὅσα οἱ ἴδιοι ἔχουν στὸ παρελθὸν ἀπολαύσει. Ἀντιθέτως, στρέφουν τὴν ματιὰ τους στὶς εὐεργεσίες ποὺ ἀπολαμβάνουν οἱ πλησίον τους· καὶ ἐνοχλημένοι ἀπὸ αὐτὲς μετατρέπουν τὸν ἐπαινο σὲ ἀχαριστία. Εἶναι περισσότερο ὠφέλιμο ἐπομένως γιὰ τὸν ἄρχοντα καὶ σὲ θέματα τῆς πολιτείας, προκειμένου νὰ ἔχει τὴ συνεχὴ εὐνοια τῶν ὑπηκόων του, νὰ τοὺς εὐεργετῇ λίγο-λίγο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τους, παρά συνολικὰ καὶ μία μόνο φορὰ. Οἱ πολυάριθμοι καὶ

σπανιώτατον τῆς ἡμῶν ἐπικουρίας δέισθαι νομισθεῖσι.

πη'. Θυμός ἐστιν ἔκστασις ἐκούσιος, καὶ τῶν ἰδίων φρενῶν ἀλλοτριώσεις· ἃ γὰρ οἱ διαπαντὸς μελαγχολῶντες κατεργάζονται, παραπλήσια τούτοις καὶ οἱ τῷ θυμῷ πληγέντες κατ' ἐκείνο καιροῦ διαπράττονται.

πθ'. Ὡσπερ τὸ πῦρ τὴν τρέφουσαν ὕλην ἀφανίζει, οὕτω καὶ ὁ θυμὸς τὴν ἔχουσαν ψυχὴν κατεσθίει, πολ- λάκις δὲ καὶ φθορὰν ὀλόκληρον εἰργάσατο τοῦ ζώου.

67. Γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, καὶ ὄχι μόνο, ὁ θυμὸς δὲν εἶναι μία ἀπλὴ ἀντανακλαστικὴ ἀντίδραση, ἀλλὰ προϋποθέτει μία πολύπλοκη ἐπεξεργασία, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται σὲ ἓνα κεντρικὸ ὄργανο, τὸν ἐγκέφαλο, καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ λογικὸ μέρος ἢ μόριο τῆς ψυχῆς, βλ. ἐνδεικτικά, Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, §30.12-16, Kotter II: «Ἔστι δὲ ὁ θυμὸς τὸ δορυφορικὸν τοῦ λογισμοῦ, ἔκδικος τῆς ἐπιθυμίας· ὅταν γὰρ ἐπιθυμήσωμεν πράγματος καὶ κωλυθῶμεν ὑπὸ τινος, θυμούμεθα κατ' αὐτοῦ ὡς ἀδικηθέντες, τοῦ λογισμοῦ δηλονότι κρίναντος ἄξιον ἀγανακτήσεως τὸ γινόμενον ἐπὶ τῶν φυλαττόντων κατὰ φύσιν τὴν οἰκείαν τάξιν», πρβλ. Νεμέσιος Ἐμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, P.G. 40, 692B, Μελέτιος Μοναχός, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, P.G. 64, 1112B, Θεμιστίσιος, *Παράφρασις τῶν περὶ Ψυχῆς Ἀριστοτέλους*, Themistii in libros Aristotelis de Anima paraphrasis, Reimer, σειρὰ: Commentaria in Aristotelem Graeca, vol. 5.3, Berlin 1899, 118.25-26: «... οἱ γὰρ ἐγκρατεῖς θυμούμενοι καὶ ἐπιθυμοῦντες ἡσυχάζουσιν ὑπὸ τοῦ λογισμοῦ κατεχόμενοι».

68. Φιλήμων, *Fragmenta, Comicorum Atticorum fragmenta*, vol. 2,

μεγάλες εὐεργεσίες ταιριάζουν περισσότερο σὲ ἐκείνους· πού ἔχουν πετύχει κάτι ὑπερβολικὰ σπουδαῖο καὶ θαυμαστό γιὰ τὴν κοινὴ ὠφέλεια παρὰ σὲ ἐκείνους πού θεωροῦνται ὅτι σπανιότατα θὰ χρειαστοῦν τὴ βοήθειά μας.

88. Ὁ θυμὸς εἶναι ἐκούσια⁶⁷ ἔκσταση καὶ ἀλλοίωση τοῦ νοῦ⁶⁸. Οἱ ἄνθρωποι πού βρίσκονται σὲ κατάσταση θυμοῦ ἐνεργοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρειά του μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἐνεργοῦν ὅσοι ἔχουν περιέλθει σὲ μόνιμη κατάσταση μελαγχολίας.

89. Ὅπως ἡ φωτιὰ ἀφανίζει τὰ ξύλα πού τὴν τρέφουν, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ θυμὸς ἀφανίζει τὴν ψυχὴ στὴν ὁποία ἐκδηλώνεται καὶ πολλὰς φορές προκαλεῖ φθορὰ⁶⁹ σὲ ὀλόκληρο τὸν ἄνθρωπο⁷⁰.

Teubner, Leipzig 1884, ἀπόσπασμα 184-185: «Μαινόμεθα πάντες, ὅπου ὄργιζόμεθα. Τὸ γὰρ κατασχεῖν ἐστὶν τὴν ὄργην πόνος», πρβλ. Μένανδρος, *Γνώμαι*, ὁ.π., 503: «Μαινόμεθα πάντες, ὅπου ὄργιζόμεθα».

69. Ἰωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολογία*, ὁ.π., 3.20.65: «Ὁ θυμὸς ἐστὶν πάθος μὲν θηριῶδες τῇ διαθέσει, συνεχὲς δὲ τῇ λήψει, σκληρὸν δὲ καὶ βίαιον τῇ δυνάμει, φόνων αἴτιον, συμφορᾶς σύμμαχον, βλάβης συνεργόν, ἀτιμίας καὶ χρημάτων ἀπωλείας ἔτι δὲ καὶ φθορᾶς ἀρχηγόν».

70. Πρβλ. τὰ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Δαμασκηνός, Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Κατὰ Μανιχαίων*, §87.8-9, Kotter IV: «Οἱ πονηροὶ λογισμοὶ μὴ δημοσιεύμενοι καρποφοροῦσιν εἰς φθορὰν». Ὁ Νίκος Ματσούκας σχολιάζοντας τὴ συγκεκριμένη φράση τοῦ Δαμασκηνοῦ θὰ πεῖ: «... ὅταν τέτοιοι λογισμοὶ κρύβονται καὶ δὲν θεραπεύονται μὲ τὴ φανέρωσή τους, φθείρουν τὸν ἄνθρωπο. Ἡ περιεκτικὴ καὶ σοφὴ τούτῃ ρῆση τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀποτελεῖ, θὰ ἔλεγα, τὸ πεντόσταγμα τῆς σύγχρονης ψυχολογίας τοῦ βάθους», βλ. Ματσούκας Νίκος, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας. Μὲ παράρτημα τὸ σχολαστικισμὸ τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα*, ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 246.

ζ'. Μηδαμῶς μηδένα μηδὲ δικαίως θυμῷ κολάσης. Ὡς γὰρ ἂν ὁ πάσχων τὴν δίκην ὑφέξῃ, αὐτὸς ὅμως οὐδὲν ἔλαττον ἐξελεγχθήσῃ, σφαλερῶς τῇ πράξει κερημένος. Διὸ καὶ κάλλιστά τις τῶν ἀρχαίων ἀπεθέσπισε πρὸς ἡμαρτηκότα, Ἐκόλασα ἂν σε, εἰ μὴ ἐθυμούμην.

ζα'. Τυφλὸν ἐστὶ πάθος ὁ θυμὸς, καὶ κρίνειν οὐκ ἔχων ἀπὸ τοῦ χειρόνος τὸ κρεῖττον. Διὸ οὐδεμία ὄνησις, παραίνεσις ὀργιζομένῳ. Πεπαυμένῳ δέ, τὴν διὰ τῶν ἐλέγχων θεραπείαν προσενεκτέον κεράσαντι ἐπιεικεία. Οὐτε γὰρ τὰ δριμύτερα τῶν φαρμάκων ἄνευ μέλιτος τοῖς κάμνουσι προσάγειν ἐγνώκασιν οἱ ἰατροί, οὔτε τοὺς ἀκράτους ἐλέγχους ἢ τῶν ἀπαιδευτῶν δέχεται ψυχή.

ζβ'. Ὡσπερ ταχὺν ἐν ταῖς ἀξίων εὐεργεσίαις εἶναι προσῆκεν, οὕτω βραδὺν ἐν ταῖς τῶν αἰτίων τιμωρίαις, καὶ χαίρειν μὲν τιμῶντα τοὺς σπουδαίους, ἀνιᾶσθαι δὲ κολάζοντα τοὺς ὑπευθύνους.

71. Ἰωάννης Στοβαῖος, Ἀνθολογία, ὁ.π., 3.20.42: «Πλάτων ὀργισθεὶς ποτὲ τιμῶν τῶν δούλων, χάριν ἔχειν τοῖς θεοῖς ἐκέλευεν αὐτὸν ὅτι ὀργίζεται κολασθῆναι γὰρ ἂν πάντως, εἰ μὴ ὠργίζετο».

72. Μένανδρος, *Fragmenta*, *Comicorum Atticorum fragmenta*, vol. 3, Teubner, Leipzig 1888, 573.1-3: «Ὀργῇ παραλογισμὸς ποτ' οὐδεὶς φύεται. Αὕτη κρατεῖ νῦν ἂν δὲ μικρὸν παρακμάσῃ, κατόψεται τί μᾶλλον ἐστὶ συμφέρον».

90. Σὲ καμία περίπτωση μὴν τιμωρήσεις κανένα, ἐνῶ βρίσκουσαι σὲ κατάσταση θυμοῦ, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ τιμωρία εἶναι δίκαιη. Γιατί, ἅμα τυχὸν ὁ ἔνοχος καταδικαστεῖ, ἐσὺ ὁ ἴδιος θὰ κατηγορηθεῖς πολὺ, γιατί θὰ θεωρηθεῖς ὅτι δὲν ἐνήργησες μὲ τὸν ἐνδεδειγμένο τρόπο. Γι' αὐτὸ καὶ πολὺ ὀρθὰ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους εἶπε προφητικὰ σὲ κάποιον ποὺ ἔσφαλε: «Θὰ σὲ τιμωροῦσα ἂν δὲν ἤμουν θυμωμένος»⁷¹.

91. Ὁ θυμὸς εἶναι πάθος ποὺ τυφλώνει, γι' αὐτὸ καὶ ὅποιος βρίσκεται σὲ κατάσταση θυμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ διακρίνει τὸ καλύτερο ἀπὸ τὸ χειρότερο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ὠφελεῖ καθόλου νὰ συμβουλευεῖ κανεὶς ἕναν ὀργισμένο. Ὅταν ἡρεμήσει, πρέπει νὰ ἀρχίσει ἡ θεραπεία μὲ ἐλέγχους ἀνάμικτους μὲ ἐπιεικεία⁷². Διότι, οἱ γιατροὶ γνωρίζουν νὰ χορηγοῦν στοὺς ἀσθενεῖς τὰ φάρμακα καὶ ἰδιαίτερα τὰ πιὸ πικρὰ ἀναμεμιγμένα μὲ μέλι, ἀλλιῶς δὲν τὰ δέχονται. Ἔτσι καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀπαιδευτῶν δὲ δέχεται τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο χωρὶς λίγη ἐπιεικεία.

92. Ὅπως ταιριάζει νὰ εἶσαι ταχὺς στὸ νὰ ἀποδίδεις τίς πρέπουσες εὐεργεσίες στοὺς ἀξιους, ἔτσι πρέπει νὰ καθυστερεῖς στὸ νὰ τιμωρήσεις τοὺς ἔνοχους. Πρέπει νὰ χαίρεσαι ὅταν τιμᾷς τοὺς σπουδαίους καὶ νὰ λυπᾶσαι ὅταν τιμωρεῖς τοὺς ὑπεύθυνους⁷³.

73. Πρβλ. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, ὁ.π., §77, σσ. 244-246: «... αὐτὸς ποὺ ἔσφαλε νὰ ἔχει μέτρια ἀναταπόδοση γιὰ τὰ σφάλματά του, καὶ ἂν τύχει καὶ τὸν συγχωρήσεις καὶ τὸν ἀπαλλάξεις ἀπὸ τὸ σφάλμα, αὐτὸ εἶναι ἐπίσης ἀξιοῦ Θεοῦ καὶ αὐτοκράτορα. Αὐτὸν ποὺ δὲν σοῦ ἔφταιξε οὔτε καὶ ἐσὺ νὰ τὸν λυπήσεις, ἀλλά, ἂν θέλεις, μᾶλλον νὰ τὸν εὐεργετήσεις, γιατί αὐτὸς ποὺ δὲν σοῦ ἔφταιξε εἶναι καλύτερος ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ἔσφαλε».

4γ'. Μηδενὶ μηδέποτε πιστεύσαντί σοι ἄπιστος ὀφθείης. Ἄν γὰρ ἄπιστοι γενώμεθα τοῖς πεπιστευκόσι, τίνες τοῖς ἄλλοις δόξομεν; καὶ μετὰ τίνων δὲ λοιπὸν ἀδεῶς καὶ ἡδέως βιώσομεν;

4δ'. Οὐκ ἐθέλει τὸ εἶναι μετὰ τοῦ οἰεσθαι συνεῖναι. Δι' ὃ ἐν οἷς ἂν τὴν οἴησιν ὄρῃς, τὴν πρᾶξιν ὑπερόριον νόμιζε, καὶ διαπεφευγένη τὸ εἶναι.

4ε'. Αἰσχρὸν ἐστὶν ἀνδρῶν ἄρχοντα καὶ δεσπύζοντα, γυναικῶν ἡττηθῆναι, καὶ δούλον ἡδονῶν ὀφθῆναι. Ἦν δέ τις νόμῳ βοθητὸν ἐκτήσατο βίου, ταύτη συνοικῶν οὐχ ἁμαρτάνει. Ἀγαμία μὲν θεῖον πρᾶγμα, καὶ ὑπερφυές, καὶ μείζον πολιτικῆς ἀρετῆς καὶ εὐνομίας. Μονογαμία δὲ φύσεως ἀνθρωπίνης ἔργον, εἰς τε γένους διαδοχὴν, καὶ εἰς κοινωνίαν ἡμέρου καὶ φιλανθρώπου βίου, καὶ πολιτείας εὐνομούμενης. Πολυγαμία δὲ ὑπέραισχρον καὶ μιαρὸν, καὶ τῆς τῶν ἀλόγων ἀκολασίας καὶ ἀκαθαρσίας.

74. Κορινθίους Α', 7, 28: «... ἐὰν δὲ καὶ γαμήσης, οὐχ ἡμαρτες».

75. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, §27.9-13, Kotter II: «Καὶ τῶν μετὰ σώματος ἡδονῶν αἱ μὲν εἰσι φυσικαὶ ἅμα καὶ ἀναγκαῖαι, ὧν χωρὶς ζῆν ἀδύνατον, ὡς αἱ τροφαὶ τῆς ἐνδείας ἀναπληρωτικαὶ καὶ τὰ ἐνδύματα ἀναγκαῖα, αἱ δὲ φυσικαὶ μὲν, οὐκ ἀναγκαῖαι δέ, ὡς αἱ κατὰ φύσιν καὶ κατὰ νόμον μίξεις· αὗται γὰρ εἰς μὲν τὴν διαμοιρῆσιν τοῦ παντός γένους συντελοῦσι, δυνατὸν δὲ καὶ χωρὶς αὐτῶν ἐν παρθενίᾳ ζῆν» [Καὶ ἀπὸ τίς σωματικῆς ἡδονῆς κάποιες εἶναι φυσικῆς καὶ συγχρόνως ἀναγκαῖες, χωρὶς τίς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ ζῆσει ὁ ἄνθρωπος, ὅπως εἶναι οἱ τροφῆς οἱ ὁποῖες ἀναπληρῶνουν τίς ἐλλείψεις, καὶ τὰ ἀναγκαῖα ρούχα, ἄλλες πάλι εἶναι φυ-

93. Ποτὲ μὴν προδώσεις τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ἀνθρώπων ποῦ σὲ ἐμπιστεύτηκαν. Ἄν προδίδουμε ἐκείνους ποῦ μᾶς ἐμπιστεύονται, τί γνώμη θὰ σχηματίσουν οἱ ἄλλοι γιὰ ἐμᾶς; Καὶ μὲ ποιούς θὰ ζήσουμε ἄφοβα καὶ εὐχάριστα;

94. Δὲν μπορεῖ νὰ συνυπάρχει ἡ πραγματικότητα μὲ τὴ φαντασία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὅταν βλέπεις ὅτι κάποιος ἔχει μεγάλη ἰδέα γιὰ τὸν ἑαυτό του, νὰ θεωρεῖς ὅτι τὰ ἔργα του εἶναι κατώτερα ἀπὸ τὰ λόγια του καὶ ξένα πρὸς τὴν πραγματικότητα.

95. Εἶναι ἀτιμωτικό γιὰ κάποιον ποῦ ἐξουσιάζει ἄντρες καὶ εἶναι σπουδαῖος, νὰ ὑποκύπτει στὶς γυναῖκες καὶ νὰ δείχνει δούλος τῶν ἡδονῶν. Ἐὰν κάποιος ἀπέκτησε κάποια σύντροφο σύμφωνα μὲ τὸ νόμο, αὐτὸς δὲν ἁμαρτάνει ζώντας μαζί της⁷⁴. Ἡ ἀγαμία εἶναι ἔργο θεῖο ποῦ ξεπερνᾷ τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀνώτερο τόσο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν καλὴ διοίκηση. Ἡ μονογαμία, ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι ἔργο τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τὸ ὁποῖο βοηθᾷ στὴ συνέχεια τοῦ γένους⁷⁵, καὶ συμβάλλει στὸ νὰ ζοῦν οἱ ἄνθρωποι ἡρεμα καὶ μὲ ἀγάπη μεταξύ τους, καὶ χαρακτηρίζει μιὰ εὐνομούμενη πολιτεία. Ἡ πολυγαμία, τέλος, εἶναι κάτι πάρα πολὺ αἰσχρὸ καὶ μιαρὸ, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἀκολασίας καὶ τῆς ἀκαθαρσίας τῶν ἀλόγων ὄντων⁷⁶.

σικῆς καὶ μὴ ἀναγκαῖες, ὅπως εἶναι οἱ γενετήσιες σχέσεις. Αὐτὲς συντελοῦν στὴ διατήρηση τοῦ εἶδους, ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ ζῆσει καὶ κανεὶς χωρὶς αὐτὲς παραμένοντας παρθένος].

76. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἰερά παράλληλα, P.G. 95, 1580AB: «... Ἀκουέτωσαν αἱ γυναῖκες, ὅπως τὸ σεμνὸν τῆς χρείας, καὶ παρὰ τοῖς ἀλόγοις τοῦ ἐν ταῖς πολυγαμίαις ἀπρεποῦς προσιμότερον...», πρβλ. Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, ὁ.π., §57, σσ. 186-188.

45'. Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών, Ἀσίας κύριος δόρατι γεγονώς, τὰς Περσίδας ἔλεγε βολίδας ὀμμάτων εἶναι· ὁ δὲ σώφρων ὡς ἀληθῶς ἀνὴρ, καὶ Δεσποτικῶν φύλαξ ἐντολῶν, οὐ τὰς Περσίδας μόνον, ἀλλὰ καὶ πάσης γυναικὸς ὄψιν, ὡς ὁξὺ ψυχῆς βέλος καὶ θανατηφόρον, φεύξεται καὶ ἀποστραφεῖται. Ἦχος μὲν φωνῆς ἔπληξεν ἀκοήν, καὶ δι' αὐτῆς ἐνετυπώθη τὸ πάθος τῇ ψυχῇ· κάλλος δὲ σωμάτων εἰλκυσε ὀφθαλμόν, καὶ δι' αὐτοῦ δέσμιον λαβών, κατεδουλώσατο τὸν αὐτοδέσποτον λογισμόν.

45'. Ὡσπερ ἀδύνατον ἐν θαλάσῃ πλέοντα, ταραχῆς καὶ ζάλης ἀπείρατον διαμεῖναι, οὕτως ἀμήχανον τὸν κάλλη σωμάτων ἐπισκοποῦντα καὶ περιεργαζόμενον τῶν ἐκείθεν κυμάτων καὶ κινδύνων ἐκτὸς καθεστάναι. Δι' ὃ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς αἰτίας ἐκτρέπεσθαι χρῆ τῶν παθημάτων. Τοῦτο γὰρ καὶ συμφέρον, καὶ οὐ χαλεπόν. Ἐπειδὴν δὲ τοῖς λογισμοῖς τὸ κακὸν ἐνσκή-

77. Πλούταρχος, Ἀλέξανδρος καὶ Καῖσαρ, Plutarchi vitae parallelae, vol. 2.2, Teubner, Leipzig 1968, §21.10-11: «Τὰς δ' ἄλλας αἰχμαλώτους ὄρων ὁ Ἀλέξανδρος κάλλει τε καὶ μεγέθει διαφερούσας, ἔλεγε παίζων ὡς εἰσὶν ἀλγυθόνες ὀμμάτων αἱ Περσίδες». [Καὶ βλέποντας ὁ Ἀλέξανδρος τις ἄλλες αἰχμάλωτες νὰ ξεχωρίζουν στὴν ὁμορφιά καὶ στὸ ἀνάστημα, ἔλεγε ἀστειευόμενος ὅτι οἱ Περσίδες εἶναι ὀδύνη γιὰ τὰ μάτια].

78. Μένανδρος, Γνώμαι, δ.π., 1.134: «Διὰ τὰς γυναῖκας πάντα τὰ κακὰ γίνεται», πρβλ. 1.231: «Θάλασσα καὶ πῦρ καὶ γυνὴ τρίτον κακόν», 1.264: «Ἴσον ἔστιν ὀργὴ καὶ θάλασσα καὶ γυνή», 1.304: «Κακὸν φυτὸν πέφυκεν ἐν βίῳ γυνή, καὶ κτώμεθ' αὐτὰς ὡς ἀναγκαῖον κακόν», 1.334: «Μεστὸν κακὸν πέφυκεν φορτίον γυνή», 1.623: «Ὅπου

96. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδόνας, ἀφοῦ κατέκτησε τὴν Ἀσία μὲ τὴ δύναμη τῶν ὀπλῶν, ἔλεγε ὅτι οἱ γυναῖκες τῆς Περσίας εἶναι ἀκόντια ποῦ χτυπᾶνε τὰ μάτια τῶν ἀντρῶν⁷⁷. Ὁ ἀληθινὰ σώφρων ἀντρας, ποῦ τηρεῖ τις ἐντολὲς τοῦ Κυρίου, ὄχι μόνον τὴ θεὰ τῶν γυναικῶν τῆς Περσίας, ἀλλὰ καὶ τὴ θεὰ ὄλων τῶν γυναικῶν θὰ προσπαθῆσει νὰ τὴν ἀποφύγει καὶ θὰ στρέψει τὸ πρόσωπό του ἀλλοῦ σὰν νὰ πρόκειται γιὰ αἰχμηρὸ καὶ θανατηφόρο γιὰ τὴν ψυχὴ βέλος⁷⁸. Ὁ ἦχος τῆς φωνῆς ἀπ' τὴ μιὰ μεριά τραυματίζει τὴν ἀκοή καὶ μέσω αὐτῆς ἐντυπώνει τὸ πάθος στὴν ψυχὴ. Ἀπ' τὴν ἄλλη τῶρα, ἡ ὁμορφιά τῶν σωμάτων ἐλκύει τὰ μάτια καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὰ⁷⁹, ἀφοῦ αἰχμαλωτίζει τὸν ἐλεύθερο λογισμό, τὸν κάνει δούλο.

97. Ὅπως εἶναι ἀδύνατον γιὰ κάποιον ποῦ ταξιδεύει στὴ θάλασσα νὰ μὴν ὑποστῆ τοὺς κλυδωνισμοὺς καὶ τὴ θαλασσοταραχὴ, ἔτσι εἶναι ἀδύνατον ἐκεῖνος ποῦ παρατηρεῖ καὶ περιεργάζεται τις ὁμορφιὲς τῶν σωμάτων νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὰ κύματα καὶ τοὺς κινδύνους ποῦ αὐτὰ προκαλοῦν. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο πρέπει κανεὶς νὰ ἀποφεύγει τις ἀφορμὲς καὶ τις αἰτίες τῶν παθῶν. Καθότι αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸ καλὸ μας καὶ δὲν εἶναι κάτι δύσκολο. Ὅταν ὁμως τὸ κακὸ πλήξει τις σκέψεις μας καὶ ἐντυπώσει σὲ αὐτὲς τὴν εἰκόνα⁸⁰ τῆς ἐπιθυμίας, τότε τὸ

γυναϊκὲς εἰσι πάντ' εἰσιν κακά».

79. Φιλήμων, *Fragmenta*, δ.π., ἀπόσπασμα 138: «Ὅρῳσι πάντες πρῶτον, εἴτ' ἐθαύμασαν, ἔπειτ' ἐπεθεώρησαν, εἴτ' εἰς ἐλπίδα ἐνέπεσον· οὕτω γίγνεται ἐκ τούτων ἔρωσ».

80. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά τε καὶ πρακτικά*, P.G. 150, 1132BC: «Αἱ δὲ κατὰ τὰς αἰσθήσεις ἐγγινόμεναι μορφώσεις, ἐκ σωμάτων μὲν εἰσιν, ἀλλ' οὐ σώματά εἰσιν, εἰ καὶ σωματικά· οὐ γὰρ ἀπλῶς ἐκ σωμάτων εἰσιν, ἀλλ' ἐκ τῶν κατὰ τὰ σώματα εἰδῶν. Ἀλλ' οὐδ' αὐτὰ εἰσι τὰ τῶν σωμάτων εἶδη, ἀλλὰ τὰ ἐκτυ-

ψη, καὶ τὸ εἶδωλον αὐτοῖς τῆς ἐπιθυμίας ἐντυπώση, δυσαπόβλητον γίνεται τὸ πάθος καὶ χαλεπὸν ἀπαλλαγῆναι.

47'. Τινὲς τοὺς ἐρώντας ἔφησαν ἐν ἀλλοτρίοις σώμασι τὴν ψυχὴν τὴν ἰδίαν ἔχειν· εὐλογώτερον δ' οἶμαι λέγειν αὐτοὺς ἐν ἀλλοτρίοις σώμασι τὸν νοῦν τῇ ψυχῇ συναπολωλέναι.

48'. Μέθην καὶ τρυφὴν τῶν ἀρχόντων ναυάγιον νόμιζε τῶν ἀρχομένων. Ὅτε γὰρ ὁ κυβερνήτης καταποντίζεται τῇ πλησμονῇ καὶ τῷ οἴνω, πῶς οὐχὶ μυρίοι κύμασι καὶ κλυδῶσιν ἐσχάτοις ἢ κυβερνωμένη προσαρράξει πολιτεία, καὶ τῇ τοῦ κυβερνήτου συγκαταποθήσεται ἀπωλεία;

πάματα αὐτῶν, καὶ οἷον τινες εἰκόνες ἀχωρίστως χωριζόμεναι τῶν κατὰ τὰ σώματα εἰδῶν καὶ τοῦτο δῆλον μᾶλλον ἐκ τῆς ὄψεως, καὶ μάλιστα ἐκ τῶν δι' ἐσόπτρων ὁρωμένων», πρβλ. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, §34.4-8, Kotter II: «Ἡ γὰρ ψυχὴ τῶν μὲν αἰσθητῶν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἀντιλαμβάνεται ἡγουν αἰσθάνεται, καὶ γίνεται δόξα, τῶν δὲ νοητῶν διὰ τοῦ νοῦ, καὶ γίνεται νόησις· ὅταν οὖν τοὺς τύπους, ὧν τε ἐδόξασεν, ὧν τε ἐνόησεν, διασώζη, μνημονεύειν λέγεται» [Ἡ ψυχὴ ἀντιλαμβάνεται τὰ αἰσθητὰ πράγματα μετὰ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, δηλαδὴ τὰ αἰσθάνεται, καὶ μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖται ἢ ἀντιληψὴ, ἐνῶ τὰ νοητὰ τὰ ἀντιλαμβάνεται μετὰ τοῦ νοῦ, καὶ ἔτσι δημιουργεῖται ἢ νόησις. Ὅταν διατηρεῖ τις εἰκόνες ποῦ ἀντιλήφθηκε καὶ ἐνόησε, τότε λένε ὅτι ἀνακαλεῖ στῆ μνήμη]. Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ τὶς περίφημες ψυχονοητικὲς εἰκόνες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἀναπαραστάσεις τῶν ὕλικῶν ἀντικειμένων, βλ. Jean-Pierre Changeux, Ὁ νευρωνικὸς ἄνθρωπος, μτφρ. Μπρίκας Βαγγέλης, ἐκδόσεις Ράππα, Ἀθήνα 1988², (1984¹), σσ. 193-257.

πάθος δὲν ἀποβάλλεται εὐκόλα καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαλλαγεῖ κάποιος ἀπὸ αὐτό.

98. Κάποιοι εἶπαν ὅτι οἱ ἐραστὲς ἔχουν τὴν ψυχὴν τοὺς σὲ ξένα σώματα. Νομίζω ὅτι εἶναι πιὸ λογικὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἔχασαν τὸ νοῦ τοὺς μαζί μετὰ τὴν ψυχὴν τοὺς στὰ ξένα σώματα.

99. Θεώρησε ναυάγιον τῶν ὑπηκόων τῇ μέθῃ⁸¹ καὶ τὴν καλοπέραση τῶν ἀρχόντων. Διότι, ὅταν ὁ κυβερνήτης τοῦ πλοίου βυθίζεται στὴν ἀφθονία τῶν φαγητῶν καὶ στὸ κρασί, πῶς τὸ κράτος ποῦ κυβερνᾷ δὲ θὰ ἐκτεθεῖ σὲ μύρια κύματα καὶ στὰ χειρότερα χτυπήματα; Πῶς δὲ θὰ βυθιστεῖ στὴν ἀπώλεια μαζί μετὰ τὸν κυβερνήτη του⁸²;

81. Ἰσοκράτης, Πρὸς Δημόνικον, δ.π., §33.3-6: «Ὅταν γὰρ ὁ νοῦς ὑπὸ οἴνου διαφθαρεῖ, ταῦτ' ἀσχεῖ τοῖς ἄρμασι τοῖς τοὺς ἡνιόχους ἀποβάλλουσι· ἐκεῖνα γὰρ ἀτάκτως φέρεται διαμαρτάνοντα τῶν εὐθυνοῦντων, ἢ τε ψυχὴ πολλὰ σφάλεται διαφθαρείσης τῆς διανοίας». [Ὅταν ὁ νοῦς διαφθαρεῖ ἀπὸ τὸ κρασί, παθαίνει τὰ ἴδια μετὰ τὰ ἄρματα ποῦ χάνουν τοὺς ἡνιόχους τοὺς. Ἐκεῖνα λοιπὸν περιφέρονται ἀτακτα, ἐπεὶδὴ ἔχασαν αὐτοὺς ποῦ θὰ τὰ ὀδηγήσουν, καὶ ἡ ψυχὴ κάνει πολλὰ σφάλματα, ἐπεὶδὴ ἔχει καταστραφεῖ ἢ σκέψη].

82. Ἰωάννης Στοβαῖος, Ἀνθολογία, δ.π., 3.18.28: «Μεθύων κυβερνήτης καὶ πᾶς παντὸς ἀρχῶν ἀνατρέπει πάντα, εἴτε πλοῖον εἴτε ἄρμα εἴτε στρατόπεδον εἴτε δ, τί ποτε εἴη τὸ κυβερνώμενον ὑπ' αὐτοῦ», [Ὅταν μεθᾷ ἓνας κυβερνήτης καὶ ὁποιοσδήποτε εἶναι ἐπικεφαλῆς σὲ κάτι, καταστρέφει τὰ πάντα, εἴτε εἶναι πλοῖο εἴτε ἄρμα εἴτε στρατόπεδο εἴτε ὅτιδήποτε τέλος πάντων εἶναι αὐτὸ ποῦ κυβερνᾷ], Ἰωάννης Χρυσόστομος, Κατὰ μεθύοντων, P.G. 50, 433: «Μέθη γὰρ οὐδὲν ἕτερον ἐστὶν ἄλλ' ἢ ἔκστασις τῶν κατὰ φύσιν φρενῶν, παρατροπὴ λογισμῶν, ἐρημία διανοίας, πενία συνέσεως».

ρ'. Μηδένα μηδέποτε ανθρώπων, μηδὲ τῶν τυχόντων, εἰς ἀπόγνωσιν συνελάσης. Ἴσχυρόν γὰρ καὶ ἄμαχον ἀπόγνωσις ὄπλον, καὶ πολλάκις ἀνάγκη στρατηγήσασα πράξεων παραβόλων, ἀνεπίστους μεταβολὰς ἐξεργάσατο, καὶ πρὶν ἢ γενέσθαι, μύθους νομιζόμενας.

ρά'. Ἄριστον μὲν ἀνθρώπῳ μὴ διαμαρτεῖν, μηδὲ τῆς ὀρθῆς κρίσεως ἀποσφαλῆναι· συνετοῦ δέ, καὶ πεσόντα θάττον ἀναστήναι, καὶ χρῆσθαι τῷ πταίσματι πρὸς τὸ μὴ πάλιν πεσεῖν παραγγέλματι.

ρβ'. Τὸ περὶ τοὺς πόνους ἐκούσιον τῶν ἀκουσίων ἀφαιρεῖται τὸ ἀφόρητον καὶ χαλεπὸν· δι' ὃ χρήσιμος ἢ ἐν τοῖς ἀκουσίοις τριβὴ καὶ μελέτη.

ργ'. Ἀρχικῆς ἀρετῆς καὶ τελείας μὴ μόνον τὸ πλῆθος αἰσχύνεσθαι πρὸς τὸ μὴ ἀμαρτάνειν, ἀλλὰ καὶ ἐαυτὸν πρὸ τοῦ πλῆθους.

ρδ'. Ἡ διὰ λόγων ὕβρις τοῖς ἐλευθέροις οὐ πολὺ παραλλάσσει τῆς διὰ πληγῶν καὶ μαστίγων. Χρὴ οὖν

83. Ἰσοκράτης, *Πρὸς Δημόνικον*, δ.π., §21.-2: «Γύμναζε σεαυτὸν πόνους ἐκούσιους, ὅπως ἂν δύνῃ καὶ τοὺς ἀκουσίους ὑπομένειν». [Νὰ ἐξασκῆς τὸν ἑαυτὸ σου στοὺς ἐκούσιους πόνους, γιὰ νὰ μπορεῖς νὰ ὑπομένεις καὶ τοὺς ἀκουσίους].

84. Πλούταρχος, *Τιμολέων*, *Plutarchi vitae parallelae*, vol. 2.1, Teubner, Leipzig 1964, §32.4: «Οὕτως ὑπὸ λόγων μᾶλλον ἢ πράξεων

100. Ποτὲ μὴν ὀδηγήσεις κανέναν ἄνθρωπο, οὔτε καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀσήμαντους, σὲ ἀπόγνωση. Διότι ἡ ἀπόγνωση εἶναι ἕνα ὄπλο πολὺ ἰσχυρὸ καὶ δὲ νικιέται εὐκολά. Πολλὲς φορὲς ἡ ἀνάγκη μηχανεύτηκε πράξεις ριψοκίνδυνες, ποὺ εἴχαν ἀπροσδόκητες ἐξελίξεις καὶ οἱ ὁποῖες, πρὶν συμβοῦν, θεωροῦνταν μύθοι.

101. Τὸ καλύτερο γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι νὰ μὴ σφάλει καὶ νὰ μὴν ἐκτραπεῖ ἀπὸ τὴν ὀρθὴ κρίση. Τὸ καλύτερο γιὰ τὸ συνετὸ ἄνθρωπο εἶναι, ἀκόμα καὶ ἂν πέσει, νὰ σηκωθεῖ γρήγορα καὶ νὰ τοῦ γίνῃ τὸ λάθος μάθημα, ὥστε νὰ μὴν ξαναπέσει.

102. Νὰ ὑποβάλλεις τὸν ἑαυτὸ σου σὲ ἐκούσιες ταλαιπωρίες, διότι ἂν δὲν τὸ κάνεις αὐτό, τότε θὰ σοῦ εἶναι ἀφόρητο καὶ δύσκολο νὰ ἀντιμετωπίσεις καὶ τὶς ἀκούσιες ταλαιπωρίες. Γι' αὐτὸ εἶναι χρήσιμη ἢ ἄσκηση καὶ ἡ ἐξοικείωση μὲ τὶς ἐκούσιες ταλαιπωρίες⁸³.

103. Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἀρετῆς τοῦ ἄρχοντα καὶ τῆς τελειότητάς του εἶναι ὄχι μόνον νὰ ντρέπεται τὸ πλῆθος, ὥστε νὰ μὴν κάνει λάθη, ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ του πρὶν ἀπὸ τὸ λαὸ του.

104. Ἡ προσβολὴ μὲ λόγια στοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους δὲ διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ βιαιότητα τῶν χτυπημάτων καὶ τῶν μαστιγωμάτων⁸⁴. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀποφεύγονται μὲ προσοχὴ οἱ

πονηρῶν ἀνιᾶσθαι πεφύκασιν οἱ πολλοί· χαλεπώτερον γὰρ ὕβριν ἢ βλάβην φέρουσιν...». [Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὴ φύση τους εἶναι φτιαγμένοι ἔτσι, ὥστε νὰ στενοχωριοῦνται περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄσχημα λόγια πα-

παραφυλάττεσθαι τὸ προπετὲς τὸ ἐν τούτοις. Οὐ μέγα γὰρ δοκοῦν, μεγάλας φέρει ζημίας.

ρε'. Πολλοὺς ἔβλαψεν εὐτραπελία· ἀπὸ γὰρ γνώμης διεκπεσοῦσα παιζούσης, καιρία πληγὴ γέγονε τοῖς διαπαιχθείσι· καὶ βραχεία τέρψει τῶν ἐπιτυχόντων, μεγάλας ἔτεκεν ἔχθρας τῶν σπουδαίων. Ἦν παντὶ μὲν ἔμφρονι παραφυλακτέον, ἄρχοντι δὲ μάλιστα τῶν ἄλλων· ὅτι καὶ χυδαῖον, καὶ καταφρονεῖσθαι μᾶλλον, ἢ χαριεντίζεσθαι, παρασκευάζει.

ρς'. Εὐεργετῶν τὸ ὑπήκοον περιφρούρει, ὡς τῆς ἀρχῆς νεῦρα καὶ οἰκεία μέλη. Ἐκείνων γὰρ διασπασθέντων, κίνδυνος καὶ τὴν σὴν συγκαταλύεσθαι ἐξουσίαν.

ρζ'. Τὰς μελετωμένας στάσεις, ὅσαι μὴ σβέσαι ῥᾶον, ἄμεινον ἀγνοίας ὑποκρίσει δοῦναι, καὶ λήθη καλύψαι, ἢ θριαμβεύσαντα ἐπαξιέναι. Τὸ μὲν γὰρ ἔσθ' ὅτε καὶ πλέον ἀνῆψε τὴν φλόγα, καὶ χαλεποὺς ἤνεγκε κινδύνους, καὶ πολλῇ καὶ τὸν διασωθέντα περιέβαλε ζημίᾳ· τὸ δὲ πραέως κοιμίζειν καὶ μετὰ τοῦ ἀκινδύνου, τὸ φιλάνθρωπον καὶ συνετὸν καὶ ἀζήμιον περιέχει.

ρὰ ἀπὸ τῆς ἀσχημῆς πράξεως. Γιατί ὑπομένουν δυσκολότερα τὴν προσβολὴ ἀπὸ τῆς σωματικῆς βλάβης].

85. Πρβλ. Ἀριστοτέλης, *Ρητορική*, 1389b.11-12: «Ἦ γὰρ εὐτραπελία πεπαιδευμένη ὕβρις ἐστίν». [Γιατί ἡ ἀστείότητα εἶναι ἐκπαιδευμένη ἀλαζονεία].

ἀπερίσκεπτες κουβέντες. Διότι, ἂν καὶ δὲ φαίνονται ὅτι εἶναι κάτι σημαντικό, προκαλοῦν ὅμως μεγάλες καταστροφές.

105. Οἱ ἀστεῖσμοι⁸⁵ ἔβλαψαν πολλοὺς. Διότι, ἀκόμη καὶ ἂν ξεκινᾶνε ἀπὸ μιᾶς ἀστείας σκέψης, γίνονται καιριο χτύπημα γιὰ ἐκείνους πού εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῶν πειραγμάτων. Ἄν καὶ φέρνουν σύντομη εὐχαρίστηση στὸν καθένα ἀπὸ αὐτοὺς πού ἐμπλέκονται, ὅμως μεταξὺ τῶν σοβαρῶν ἀνθρώπων δημιουργοῦν ἔχθρες. Κάθε μυαλωμένος ἄνθρωπος, καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλους ὁ ἄρχοντας, θὰ πρέπει νὰ φυλάγεται ἀπὸ αὐτοὺς, ἐπειδὴ εἶναι πράξη χυδαία, καὶ ὅποιος τὴν κάνει θεωρεῖται πιὸ πολὺ ἀξιοκαταφρόνητος παρὰ πνευματώδης.

106. Προστάτεψε τοὺς ὑπηκόους σου εὐεργετώντας τους, σὰν νὰ εἶναι ἡ δύναμη τῆς ἐξουσίας σου καὶ τὰ μέλη τοῦ σώματός σου. Ἄν καταστραφοῦν αὐτά, κινδυνεύει νὰ καταστραφεῖ καὶ ἡ ἐξουσία σου μαζί τους⁸⁶.

107. Τῆς ἐξεγέρσεως πού ἐξυφαίνονται, ὅσες δὲν εἶναι εὐκολο νὰ καταστείλεις, εἶναι καλύτερο νὰ ὑποκριθεῖς ὅτι δὲν τις γνωρίζεις καὶ νὰ τις παραδώσεις μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στὴ λήθη, παρὰ νὰ τις καταδιώξεις θριαμβευτικά. Διότι αὐτὸς ὁ τρόπος δράσεως κάποιες φορές ἐνδυνάμωσε τὴ φλόγα τῆς σύγκρουσης, ἔφερε σοβαροὺς κινδύνους καὶ προκάλεσε πολλές βλάβες ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὸν πού γλίτωσε. Ἄπὸ τὴν ἄλλη, ἂν τις κατευνάζεις μὲ πραότητα, δὲ θὰ ἀποδείξεις μόνο ὅτι χαρακτηρίζεσαι ἀπὸ φιλάνθρωπία καὶ σωφροσύνη, ἀλλὰ θὰ ξεφύγεις ἀπὸ κάθε κίνδυνο καὶ δὲ θὰ ὑποστεῖς καμία ζημίᾳ.

86. Niccolo Machiavelli, *Ὁ Ἡγεμόνας*, δ.π., σ. 26: «... ἕνας ἡγεμόνας... δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ οὔτε μία στιγμή χωρὶς τὸ λαὸ δίπλα του».

ρη'. Δεί τον ἄρχοντα, φερομένων μὲν αὐτῷ κατὰ ῥοὺν τῶν πραγμάτων καὶ εὖ συνεστώτων, ὡς σαλευομένων ἀσφαλίζεσθαι καὶ ἐπιμελεῖσθαι. Ἀνατρεπομένων δὲ καὶ συρρήγνυμένων, ὡς ἂν ἐπαναχθείησαν καὶ ἐδρασθεῖεν, βουλευέσθαι καὶ φροντίζειν· οὐδέτερον γὰρ τῶν ἐπὶ τὰναντία φερόντων ἢ πείρα δείκνυσιν ἀνέλπιστον. Ἄλλα πολλάκις μικρὰ ῥαστώνη μεγάλας ἀρχὰς καὶ ὑπερόγκους κατήνεγκεν, καὶ πάλιν σπουδῇ σὺν εὐβουλία, εἰς μέγα δυνάμειος ὕψος τοὺς κατενεχθέντας ἐπανήγαγεν.

ρθ'. Οἱ ἔμφρονες καὶ εὐσταθεῖς τῶν ἀνθρώπων, κατορθοῦντες μὲν, οὐ φυσιοῦνται, ἀλλὰ μετρίῳ φρονήματι τῆς εὐπραγίας κοσμοῦσι τὸν ὄγκον, καὶ τῶν φθονούντων διαπραΰνουσι τὸ φλεγμαῖνον. Περιπταίοντες δέ, φέρουσι γενναίως, καὶ τὸ συνε[εν]χθὲν ἀρετῆς ὑπόθεσιν ποιούμενοι, τῷ κράτει ταύτης δυναμοῦσι τὴν γνώμην, καὶ τὸ ἀθυμοῦν ἐξορίζουσι τῆς διανοίας. Ἰσασι γὰρ τὸ ἐφ' ἐκάτερα τρεπτὸν καὶ ἄστατον καὶ ἀβέβαιον τῶν ἀνθρωπίνων. Ἀφροσύνης δὲ καὶ κουφότητος καὶ ἀπειροκαλίας, τό τε ἐν ταῖς εὐπραγίαις ἐπαίρεσθαι καὶ τὸ ἐν ταῖς δυσπραγίαις σφόδρα καταπίπτειν καὶ ἐνασχημονεῖν τῇ ἀθυμίᾳ.

87. Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ παρθενίας*, Sources chrétiennes 119, Cerf, Paris 1966, 18.5.21-24: «... ὁ ψαλμῶδὸς ὀνομάζει, διδασκαλίαν

108. Πρέπει ὁ ἄρχοντας, ἀκόμη καὶ ἂν τὰ πράγματα βαίνουν κατ' εὐχὴν γι' αὐτὸν καὶ δὲν ὑπάρχουν προβλήματα, νὰ τὰ σιγουρεύει καὶ νὰ φροντίζει γι' αὐτὰ σὰν νὰ βρίσκονται σὲ ἀναταραχῇ. Καί, ὅταν ἀναστατώνονται καὶ ἐκρήγνυνται, πρέπει νὰ σκέφτεται καὶ νὰ φροντίζει μὲ ποῖο τρόπο θὰ τὰ ἐπαναφέρει στὴν προηγούμενη κατάσταση καὶ θὰ τὰ σταθεροποιήσει. Γιατὶ ἡ πείρα δείχνει ὅτι τίποτε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὀδηγοῦν σὲ ἀντίθετες ἀπὸ τὶς ἀναμενόμενες καταστάσεις δὲν εἶναι ἀπίθανο. Πολλές φορές μιὰ μικρὴ χαλάρωση καταστρέφει μεγάλες καὶ ἰσχυρές αὐτοκρατορίες, ἀλλὰ ὁ ζῆλος καὶ ἡ εὐθυκρισία ἐπαναφέρουν σὲ μεγάλο ὕψος δυνάμειος ἐκείνους ποὺ καταστράφηκαν.

109. Οἱ συνετοὶ καὶ μὲ σταθερὸ χαρακτήρα ἄνθρωποι, ὅταν κατορθώνουν κάτι, δὲν ὑπερηφανεύονται γι' αὐτὸ ποὺ ἔκαναν, ἀλλὰ εἶναι μετριοπαθεῖς καὶ μὲ τὴ μετριοπάθειά τους αὐτὴ λαμπρύνουν τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχίας τους καὶ καταπραΰνουν τὴν ὀργὴ ἐκείνων ποὺ τοὺς φθονοῦν. Καὶ ὅταν κἀνουν λάθη, τὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ θάρρος καί, χρησιμοποιώντας τὴν ἐμπειρία ὡς θεμέλιο τῆς ἀρετῆς, μὲ τὴ δυνάμειος τῆς ἰσχυροποιῶν τὴν σκέψι τους καὶ ἀπομακρύνουν τὴ στενοχώρια ἀπὸ τὸ πνεῦμα τους. Γιατὶ γνωρίζουν ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἀκατάστατη καὶ ἀβέβαιη καὶ διαρκῶς ἀλλάζουν οἱ καταστάσεις εἴτε πρὸς τὴ μία εἴτε πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση⁸⁷. Εἶναι ἀπόδειξι ἀνοησίας, κενοδοξίας καὶ χυδαιότητος νὰ ὑπερηφανεύονται οἱ ἄνθρωποι ὅταν ἐπιτυχάνουν κάτι σημαντικό, ἐνῶ ὅταν ἀποτυγχάνουν νὰ καταβάλλονται ὑπερβολικὰ καὶ νὰ φέρονται ἀπρεπῶς βυθισμένοι στὴ θλίψι.

ἐξομολογήσεως ἐν τινι τῶν ψαλμῶν ἡμῖν ὑφηγούμενος, τὸν ἄστατον τοῦτον καὶ ἐμπαθῆ καὶ ταραχώδη βίον...».

ρί'. Ἀνδρῶν μὲν συνετῶν προνοῆσαι τὰ δυσχερῆ καὶ ἀπώσασθαι δι' εὐβουλίας· οὐκ ἐλαττόνων δὲ καὶ τὰ συμβεβηκότα καλῶς διαθέσθαι καὶ οἰκονομῆσαι.

ρια'. Οἶδα πράξεις ἀθρόον ἐπιστάσας, καὶ τῷ ἀδοκῆτῳ τοῦ συμβεβηκότος ἐκπλαγέντας τοὺς τεθεαμένους, καὶ ἡσύχως ἐνεγκόντας τὰ συνενεχθέντα, καὶ οὐδ' εἰς τὸ ἔπειτα διαναστάντας ἀποσεισασθαι τὸ βάρος· μάλιστα δὲ τῆς ἐξ αὐτῶν οὐ συναυξομένης βλάβης, ἀλλὰ καὶ τρόποις ἄλλοις προτέροις ὑποχαλωμένης. Ἰδὼν γὰρ ἴδον ἐνίας οὕτως οἰκονομηθείσας, καὶ τῷ συνήθει, κατ' ὀλίγον, ἐπὶ πλεόν συνεπικουφιζόμενας, εἰς τὸ ἀλυπώτατον ἀποκριθείσας· ἄλλας δὲ τουναντίον, καὶ τοὺς πρὸς ἀμέλειαν καὶ ἀτολμίαν ζῶντας, κέντρον δίκην, ὡς ἐξ ὕπνου, διεγηγερκυίας. Τῷ γὰρ παραλόγῳ καὶ ἐξαιφνιδίῳ τῶν προστυχόντων, ἕκαστος ἀνηρεθισμένος, πᾶς ἀνὴρ τοῖς πράγμασιν ἐγεγόνει· καὶ οὐδὲ ἐπὶ μιᾶς ἡμέρας ἀντέσχεν ἐπισχεῖν τῇ καινοτομίᾳ· ἄλλαι δέ, καὶ αὐταὶ τῶν οὐκ ἐξ ἔθους, κατὰ μικρὸν ὑπεισιούσαι, καὶ τῷ ἡρεμῇ καὶ ἀταράχῳ συνδιακλέπτουσαι τὴν συναίσθησιν τῆς καινοτομίας, παρεισέδυσάν τε οὐ σὺν πόνῳ, καὶ οὐδ', εἰ καινότερόν τι συνέβη, μνήμην ἔδωκαν, οὐδὲ τοῖς πεπειρασμένοις. Τινὲς δέ, τὸν ὅμοιον τρόπον ἐπιχειρήσασαι παρεισδύνειν, καὶ τῷ μὴ τυραννίδι μηδ' αὐτοδεσπότη κράτει καὶ ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς, ὡσπερ ἐπισκῆπτειν, δειλίαν καταγνωσθεῖσαι, θάττον ἀνετράπησαν ὑπὸ τῶν ἐπιτυχόντων. Τῷ γὰρ καθ' ἑαυτὰς εὐλαβεστέρω, εἰς θράσος ἄσχετον

110. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν συνετῶν ἀνθρώπων νὰ προβλέπουν τὶς δυσκολίες καὶ νὰ τὶς ἀπομακρύνουν μὲ σύνεση. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν σπουδαίων, νὰ διευθετοῦν καὶ νὰ χειρίζονται σωστὰ ὅσα τοὺς συμβαίνουν.

111. Γνωρίζω ὅτι ὑπάρχουν πράξεις ποὺ ἔγιναν ἀπότομα καὶ ὅτι ὅσοι τὶς ἀντίκρισαν αἰφνιδιάστηκαν, ἀλλὰ ὑπέμειναν σιωπηλὰ τὶς συνέπειες καὶ δὲν ξεσηκώθηκαν ἐν συνεχείᾳ γιὰ νὰ ἀποτινάξουν τὸ βάρος. Κατ' ἐξοχήν δέ, ἂν δὲν αὐξήθηκε ἡ ἐξ αὐτῶν βλάβη, ἀλλὰ ἔγινε ἡπιότερη μὲ πῖο ἡρεμοὺς χειρισμούς. Γιατί ἔχω δεῖ καὶ γνωρίζω κάποιες περιπτώσεις νὰ τὶς χειρίζονται μὲ τέτοιο ἀριστοτεχνικὸ τρόπο, ποὺ λίγο-λίγο μὲ τὴ συνήθεια ἐλαφραίνουν ὅλο καὶ πῖο πολὺ καὶ δὲ δημιουργοῦν πιά καμιά λύπη. Ἄλλες καινοτόμες ἐνέργειες, ἀντιθέτως, λειτούργησαν σὰν κεντρί ποὺ ἀφύπνισε ἀκόμη κι ἐκείνους ποὺ ἦταν ἀμελεῖς καὶ ἀτολμοὶ. Ἐρεθισμένοι ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀπροσδόκητα καὶ αἰφνίδια γεγονότα, ὅλοι αὐτοὶ ρίχτηκαν στὴ δράση. Δὲν μπορούσαν νὰ ὑπομείνουν, οὔτε γιὰ μία μέρα μόνο, τὴν καινούργια κατάσταση. Ἄλλες πάλι ἀλλαγές, ἐξίσου ἀσυνήθιστες, ἐπειδὴ ὑπεισέρχονται σταδιακὰ, ἤσυχα καὶ χωρὶς φασαρία, καὶ ἐμποδίζουν τὴ συναίσθησιν τῆς καινούργιας κατάστασης, παρεισφρέουν χωρὶς πόνον καὶ δὲν ἐπιτρέπουν οὔτε στοὺς πεπειραμένους νὰ ἀντιληφθοῦν ἂν συνέβη κάτι καινούργιο. Κάποιες ὁμως, ποὺ δοκίμασαν νὰ διεισδύσουν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, ὄχι τυραννικά, οὔτε αὐταρχικά καὶ φανερά, σὰν νὰ ἔπεσαν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, κατακρίθησαν ὡς δειλὲς καὶ εὐκόλα ἀνατράπηκαν ἀπὸ τοὺς πρώτους τυχόντες. Γιατί αὐτές, ἐξαιτίας τῶν ἀναστολῶν ποὺ ἐμπεριεῖχαν, ἐξόπλισαν μὲ ἀχαλίνωτο θάρρος καὶ ριψοκίνδυνη τόλμη ἀκόμη κι αὐτοὺς ποὺ πῖο πρὶν φαίνονταν πολὺ φιλήσυχοι,

καὶ παράβολον τόλμαν ἐξοπλίσασαι καὶ τοὺς πρὸ τούτου δόξαντας ἐπεικεστάτους, αὐτῇ συνεφθάρησαν τῇ ἐπιχειρήσει. Πῶς οὖν ἔστι τυχεῖν τοῦ σκοποῦ; τὰναντία γὰρ διὰ τῶν αὐτῶν ὁρᾶται συντετελεσμένα. Ἄμεινον μὲν μηδ' ἀπάρχεσθαι τῶν τοιούτων· δειναὶ γὰρ αἱ καινότητες, καὶ χωρὶς ἐτέρου λυπηροῦ, θορυβεῖν καὶ πλήττειν διανοίας, καὶ εἰς διαβολὴν καὶ ὕβριν ἐκκαλεῖσθαι τὸ πλήθος.

ριβ'. Ἐπεὶ δ' ἔσθ' ὅτε χρεῖα κατεπείγει, καὶ δέεται πράξεως ὁ προεστηκὼς καινοτέρας, ἂν μὲν μέγα ὄφελος καὶ εὐφροσύνην ἐξ αὐτῆς τὸ κοινὸν εὐρίσκη, οὐδὲν δεῖ σκέψεως καὶ μελέτης· ἂν δ' ἄλλως, καὶ λυπηρὰ εἴη, λόγῳ μὲν διελθεῖν, ὅπως ἂν ὡς ἄριστα διανυσθεῖη, οὐ ῥᾶδιον οἶμαι. Τὰ γὰρ κατὰ τινὰς ἰδικωτάτας ἐπακολουθοῦντα περιστάσεις, οὐκ ἔνεστιν ἀκριβῶς κοινοτέρῳ λόγῳ, καὶ τῶν ἔργων πόρρωθεν, θηρᾶσαι. Πλήν ὁ γε καλῶς ἐν τοῖς προειρημένοις ἐγγεγυμνασμένος, καὶ πρὸς τὰ τοιαῦτα τὴν ἄνωθεν ῥοπήν ἐπίκουρον ἔχων, μεγάλην εἴσεται δύναμιν συνειλεγμένους.

ριγ'. Ὅπλων καὶ ἀνδρείας καὶ στρατηγίας κραταιότερον καὶ ἀσφαλέστερον νόμιζε τὴν εὐνοίαν τῶν ἀρχομένων. Ταύτης μὲν γὰρ παρουσίας καὶ στρατηγούσης, κάκεῖνα χρήσιμα, καὶ μεγάλην ῥοπήν πρὸς πάντα παρέχει. Ἀνηρημένης δὲ τῆς εὐνοίας, ἄμεινον συνανηρῆσθαι κάκεῖνα. Θᾶπτον γὰρ ἐπὶ τὴν μισουμένην ἀρχήν, ἢ κατὰ τῶν πολεμίων ἐθέλει ταῦτα κινεῖσθαι.

καὶ καταστράφηκαν τὴν ὥρα ἀκριβῶς τοῦ ἐπιχειροῦνταν. Πῶς λοιπὸν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτύχεις τὸ στόχο σου; Μὲ τίς προηγούμενες ἐνέργειες φαίνεται νὰ ἔχεις τὰ ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Καλύτερο εἶναι νὰ μὴν ξεκινᾷς τέτοια πράγματα. Γιατὶ οἱ καινοτομίες προκαλοῦν φόβο, καὶ ἀκόμη κι ἂν δὲν ἐπιφέρουν καμιά ἄλλη λύπη, δημιουργοῦν σύγχυση καὶ πλήττουν τὴ σκέψη, καὶ ἐρεθίζουν τὸ λαὸ κἀνοντάς τον νὰ σὲ κατηγορεῖ καὶ νὰ ἀποκτᾷ αὐθάδεια.

112. Ἐπειδὴ κάποιες φορές ὑπάρχει μεγάλη ἀνάγκη καὶ ὁ ἄρχοντας πρέπει νὰ κάνει μιὰ πράξη ἀπροσδόκητη, ἂν γιὰ τὸ λαὸ προκύψει μεγάλο ὄφελος καὶ εὐχαρίστηση ἀπὸ αὐτῆ, δὲ χρειάζεται καθόλου σκέψη καὶ προβληματισμός. Διαφορετικά, ἂν πρόκειται ἡ συγκεκριμένη πράξη νὰ προκαλέσει λύπη, πιστεύω ὅτι δὲν θὰ εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξετάσει λεπτομερῶς ποιὸς εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος, ὥστε νὰ τὴ φέρει εἰς πέρας. Ἐπειδὴ τὰ ἐπακόλουθα κάποιων πάρα πολὺ εἰδικῶν περιστάσεων δὲν μπορεῖ νὰ τὰ συναγάγει κανεὶς μὲ ἀκρίβεια χρησιμοποιοῦντας τὴν κοινὴ λογικὴ καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν πράξη. Ἀλλὰ, ἐὰν ἓνας ἄνθρωπος εἶναι ἐξασκημένος σὲ αὐτὰ τοῦ εἶπαμε προηγουμένως καὶ ἔχει τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, θὰ ἔχει μεγάλη δύναμη στὴ διάθεσή του.

113. Θεώρησε ὅτι ἡ εὐνοία τῶν ὑπηκόων σου προσφέρει περισσότερη ἀσφάλεια καὶ δύναμη ἀπὸ ὅ,τι τὰ ὅπλα καὶ ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ. Ὅταν ὑπάρχει ἡ εὐνοία τῶν ὑπηκόων καὶ κυριαρχεῖ, καὶ ἐκεῖνα εἶναι χρήσιμα καὶ ἐπιπλέον ἐνισχύει ὅλα τὰ παραπάνω. Ἄν αὐτὴ ἐκλείψει, εἶναι καλύτερο νὰ ἐκλείψουν καὶ τὰ ἄλλα. Διότι αὐτὰ εὐκολότερα μποροῦν νὰ κινηθοῦν ἐναντία σὲ μιὰ μισητὴ ἀρχή, παρὰ ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν στὸν πόλεμο.

ριδ'. Λόγους μὲν ἤλεγξαν δόρατα πολλάκις. Ἡμβλυνε δὲ πολλαχοῦ καὶ λόγων ἰσχύς ὀξύτητα πολέμου, καὶ μεγάλων ὀρμῆν διέλυσε στρατευμάτων. Χεῖρες ἄρα μετὰ λόγου, διπλοῦν τρόπαιον. Πόνους ἐλπίδες νευροῦσι, καὶ πόνοι τίκτουσιν ἐλπίδας. Σὺ δὲ ἐξιλεούμενος τὸ Θεῖον, μηδενὸς ἀμέλει τῶν πρακτέων, καὶ καλὰς καὶ μεγάλας ἐλπίδας θερίσεις.

ριέ'. Ἐπικουρεῖν ἐν οἷς ἕκαστος ἔχει χρεῖαν, ἀρχικῆς καὶ ἐχέφρονος διανοίας· μάλιστα δὲ τοῖς ἐν συμφοραῖς περιπεσοῦσι. Μετὰ γὰρ τῶν ἄλλων, καὶ ἀείμνηστον συντηρεῖν εἰώθασι τὴν εὐεργεσίαν.

ρις'. Ἡ εὐδαιμονία τῶν ὑπέξουσίων ἄκραν ἀνακηρύττει σύνεσιν καὶ δικαιοσύνην τῆς ἐξουσίας.

ριζ'. Περὶ ὧν ἂν εὖ πράξης, εἴτε ἐν τῷ οἰκείῳ βίῳ, εἴτε ἐν τῷ κοινῷ τῆς πολιτείας, τῷ Θεῷ ἀνατιθέναι δικαίου τὴν αἰτίαν. Οὕτω γὰρ μᾶλλον τε αὐτὸν ἐπικουρον ἔξεις, καὶ θεοφιλῆς εἶναι δόξεις, καὶ κοῦφον σεαυτὸν καὶ ἀλαζονικὸν οὐκ ἐλέγξεις, καὶ τοῦ φθόνου δείξεις περιτεθραυμένας τὰς ἀκίδας.

ριή'. Ταῦτά σοι ἐκ πολλῶν ὀλίγα (ὡ τῶν ἐμῶν πνευματικῶν ὠδίνων εὐγενὲς καὶ γνήσιον γέννημα) τῆς περὶ σέ φιλίας καὶ υἰοθεσίας, οἰονεῖ τινα θεῖα συμ-

88. Πρβλ. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, δ.π., §85, σ. 264: «Ἡ ἐλπίδα σου νὰ στηρίζεται στὸ Θεὸ καὶ θὰ στηρίζεται μὲ ἀσφάλεια. Ἐπειδὴ

114. Τὰ ὄπλα πολλές φορές νικοῦν τὰ λόγια. Ἀλλὰ σὲ πολλές περιπτώσεις καὶ ἡ δύναμη τῶν λόγων ἐξασθενίζει τὴν ὀξύτητα τοῦ πολέμου καὶ ἀνακόπτει τὴν ὀρμὴ ἰσχυρῶν στρατευμάτων. Ἐπομένως χεῖρα μαζί μὲ λόγια εἶναι διπλὸ τρόπο. Οἱ ἐλπίδες κάνουν πιὸ ἔντονους τοὺς κόπους, καὶ οἱ κόποι γεννοῦν ἐλπίδες. Ἐσὺ ἐξευμενίζοντας τὸ Θεό, μὴ ἀμελήσεις καμία ἀπὸ τὶς εὐθύνες σου, καὶ τότε θὰ δεῖς ὅτι θὰ ἔχεις ἀποκομίσει μεγάλες καὶ εὐγενεῖς ἐλπίδες.

115. Τὸ νὰ βοηθᾷς ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχει ἀνάγκη, προπάντων ἐκείνους ποὺ ἔχουν ὑποστῆ καταστροφές, εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς διάνοιας τοῦ συνετοῦ ἄρχοντα. Διότι ἐκεῖνοι, μαζί μὲ τὰ ἄλλα καλὰ, δὲν ξεχνοῦν ποτὲ τὴν εὐεργεσία.

116. Ἡ εὐτυχία τῶν ὑπηκόων διαλαλεῖ τὴν ὕψιστη σύνεση καὶ δικαιοσύνη τῆς ἐξουσίας.

117. Τὴν αἰτία γιὰ ὅσα σοῦ πᾶνε καλὰ, εἴτε στὴν προσωπικὴ σου ζωὴ εἴτε στὸ δημόσιο βίῳ, ἀπόδωσέ τὴν στὸ Θεό. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ βοηθό σου θὰ ἔχεις τὸ Θεό καὶ θὰ εἶσαι ἀγαπητὸς σὲ Αὐτὸν καὶ δὲ θὰ ἀποδειχτεῖς φαντασμένος καὶ ματαιόδοξος, σπάζοντας παράλληλα τὸ κεντρὶ τοῦ φθόνου⁸⁸.

118. Ὡ εὐγενὲς καὶ γνήσιο γέννημα τῶν πνευματικῶν μου ὠδίνων, αὐτὰ εἶναι λίγα ἀπὸ πολλὰ ποὺ δείχνουν τὴ φιλία μου πρὸς ἐσένα καὶ τὴν πνευματικὴ υἰοθεσία. Στὰ ἀναθέτω σὰν

μᾶς ἔκανε ὁ Θεὸς λογικούς, πρέπει νὰ ἐξασφαλίσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας μὲ τὴ χάρη του, νὰ φροντίζουμε γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς μας καὶ νὰ ἀποκτοῦμε τὴ σωτηρία μας ἔχοντας πίστη σ' αὐτόν».

βόλαια καὶ ἀρετῆς ἀρχετύπους ἀνατίθημι πίνακας· εἰς οὓς ἀφορῶν, καὶ πρὸς ἐκείνους σεαυτὸν σχηματίζων καὶ διαμορφῶν, οὐ χαλεπῶς ἔξεις συνορᾶν, τίνες τε τῶν πράξεων ἀνθεῖν τὴν ἐν τῇ ψυχῇ παρασκευάζουσιν ὠραιότητα, καὶ τίνες αὐτὴν, ὥσπερ σπίλοι καὶ ρυτίδες, εἰς αἰσχρὰν ὄψιν καὶ ἀσχήμονα μετασκευάζουσιν. Ὡν τὰς μὲν ἀπαλείφω, τὰς δὲ ἐγγραφόμενος, ἔμφυχον, ὡς ἀληθῶς, καὶ κάλλιστον θεοφιλοῦς πολιτείας σεαυτὸν ἐπιδείξεις ἄγαλμα, καὶ ἥδιστον ἐμοὶ καὶ πᾶσιν εὐσεβέσι καὶ θέαμα καὶ διήγημα. Δι' ὃ καὶ τὰς χεῖρας εἰς οὐρανοὺς ἐξαπλώσας, καὶ τὴν περὶ σὲ στοργὴν καὶ τὸν πόνον, καὶ τὴν εἰς Θεὸν ἀναφερομένην δόξαν, ἀνθ' ἱκετηρίας αὐτῷ προτείνας, ἐπεύχομαι σε, τῶν ἐλπίδων καὶ παραινέσεων ἐργάτην δόκιμον καὶ πιστὸν φύλακα γενέσθαι· καὶ εἴης μοι δι' ἀπάσης ἰδέας κατορθωμάτων ἐπίσημος καὶ περίβλεπτος, ἄκρος μὲν σύνεσιν, μνήμην δ' ἀσφαλῆς· ἡδὺς ἐν λόγοις· τοὺς τρόπους ἡδύτερος· ἐράσμιος ἐντυχεῖν τοῖς αἰεὶ ἐποῦσιν ἐρασμιώτερος· κράτιστος τὸ παρὸν κρίναι, καὶ ἀγαγεῖν εἰς διάταξιν· ὄξυς τὸ μέλλον ἰδεῖν· προμηθῆς φυλάξασθαι· ἔτοιμος μεγάλας αὐτουργῆσαι πράξεις· ἔτοιμότερος τὸ κατορθωθὲν διασώσασθαι· δεινὸς μὲν τὸ συμπερὸν κρύπτειν, κρείττων δὲ λανθάνειν, δεινότερος δὲ φωρᾶσαι τοὺς ἐπηρεάζοντας· φοβερὸς μὲν τοῖς πολεμίοις· ποθεινὸς δὲ τοῖς ὑπηκόοις· ἀμφοῖν δὲ κοινὸς τὸ αἰδεῖσθαι καὶ θαυμάζεσθαι· κρείττων ἡδονῶν· ἡττων σωφροσύνης· ὀργῆς κύριος· πραότητος φίλος· ταχὺς θηρεῦσαι τὸ δίκαιον, ἀδέκαστος διανεῖμαι· γνώμην εὐσταθῆς· ταῖς ὑποσχέσεσι βέβαιος· γενναῖος ἐν φόβοις·

ἓνα εἶδος θεϊκῶν συμβολαίων καὶ πίνακες ἀρετῆς, γιὰ νὰ τοὺς ἔχεις ὡς πρότυπα. Ἐχοντας στραμμένο τὸ βλέμμα σ' αὐτοὺς καὶ διαπλάθοντας καὶ διαμορφώνοντας τὸν ἑαυτοῦ σου σύμφωνα μὲ αὐτούς, εὐκόλα θὰ μπορέσεις νὰ καταλάβεις ποιές πράξεις κάνουν τὴν ὀμορφιά τῆς ψυχῆς νὰ ἀνθεῖ καὶ ποιές σὰν στίγματα καὶ ρυτίδες τὴν ἀσχημίζουσιν καὶ τὴν κάνουν δύσμορφη. Ἀποφεύγοντας τὶς τελευταῖες ἀπὸ αὐτῆς καὶ ἀκολουθώντας τὶς πρῶτες, θὰ ἀναδειχθεῖς σὲ ἓνα ἔμφυχο, ἀληθινά, καὶ πανέμορφο στολίδι θεάρεστης ζωῆς καὶ πολὺ εὐχάριστο θέαμα καὶ ἀντικείμενο συζήτησης σὲ ἐμένα καὶ σὲ ὄλους τοὺς εὐσεβεῖς. Γι' αὐτὸ, ὑψώνοντας τὰ χέρια μου στὸν οὐρανὸ καὶ προσφέροντας, ἀντὶ γιὰ ἰκεσία, στὸ Θεὸ τὴν ἀγάπη μου γιὰ σένα καὶ τὸν πόνο μου καὶ ἀναπέμποντάς Του δοξολογία, Τὸν παρακαλῶ νὰ γίνεις ἓνας ἄξιος ἐργάτης τῶν προσδοκιῶν μου καὶ τῶν συμβουλῶν μου, καὶ νὰ τὶς τηρήσεις πιστά. Καὶ εὐχομαι νὰ μοῦ δίνεις χαρὰ, καὶ γιὰ τὸ παραμικρὸ σου κατόρθωμα νὰ ἀποκτᾶς φήμη καὶ δόξα. Νὰ εἶσαι ὑπερβολικὰ συνετὸς καὶ νὰ ἔχεις δυνατὴ μνήμη. Εὐχάριστος στὰ λόγια καὶ πιὸ εὐχάριστος στὴ συμπεριφορά, ἀγαπητὸς σ' αὐτοὺς ποὺ συναντᾶς, πιὸ ἀγαπητὸς σ' αὐτοὺς ποὺ εἶναι διαρκῶς κοντὰ σου. Ἐξαιρετικὸς στὴν κρίση καὶ στὴ ρύθμιση τῶν ὑποθέσεων ποὺ ἔχεις μπροστά σου. Νὰ εἶσαι διορατικὸς καὶ προσεκτικὰ νὰ προφυλάσσεσαι. Νὰ εἶσαι πρόθυμος νὰ κάνεις μεγάλα ἔργα, προθυμότερος ὅμως νὰ διασώσεις αὐτὸ ποὺ ἦδη ἔχεις κατορθώσει. Ἰκανὸς στὸ νὰ ἀποκρύπτεις τὸ συμφέρον σου, ἱκανότερος νὰ διαφεύγεις τὴν προσοχὴ καὶ ἱκανότατος στὸ νὰ ἀποκαλύπτεις τοὺς αὐθάδεις. Νὰ προξενεῖς φόβο στοὺς ἐχθρούς σου, ἀλλὰ νὰ σὲ ἀγαποῦν οἱ ὑπήκοοί σου. Καὶ οἱ δύο ὅμως νὰ σὲ σέβονται καὶ νὰ σὲ θαυμάζουν. Νὰ μὴ σὲ νικοῦν οἱ ἡδονές, ἀλλὰ νὰ εἶσαι ὑπόδειγμα σωφροσύνης. Νὰ

ἄτολμος πρὸς πᾶσαν παρανομίαν, καὶ μηδεμίαν ῥαστώνην καρτερίας καὶ καλῶν πόνων ἀνταλασσόμενος· εὐεργετῆν πρόθυμος· κολάζειν ὀκνηρός· φιλίας ἐραστής· ἔχθρας πολέμιος· ἐλέους πηγῇ· οἰήσεως μείζων· ταπεινοφροσύνης ἐλαττούμενος· ὑπερόπτης πλούτου· πενίας ἐπίκουρος· ἀλήθειαν τιμῶν· ψεύδει μὴ σπενδόμενος· ἀταπείνωτος οὐκ εὐδοκιμῶν, εὐδοκιμῶν δὲ οὐ φυσιούμενος· γλώσσης αὐτοκράτωρ· ἀκοῆς φύλαξ· ἀφῆς καὶ τῆς ἄλλης αἰσθήσεως ἀδυσώπητος ἐπιστάτης, καὶ μηδενὶ πάθει ἐνδιδούς μηδὲ τοῖς ἐρεθισμοῖς κηλούμενος τῶν ὀρέξεων· καὶ σύμπαν εἰπεῖν, εἴης μοι πάσης ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας οὐ τοῖς ὑπὸ σὲ μόνον ὑπογραμμὸς καὶ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ τῷ μετὰ σὲ παντὶ τῶν ἀνθρώπων γένει, καλῇ καὶ μεγάλη, καὶ καλὰ καὶ μεγάλα κατεργαζομένη, παραίνεσις. Δι' ἃ

89. Ἰωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολογία*, δ.π., 3.20.12a: «Ἐξω γὰρ ὀργῆς πᾶς ἀνὴρ σοφώτερος». [Κάθε ἄνθρωπος εἶναι σοφώτερος ὅταν δὲν εἶναι ὀργισμένος].

90. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, δ.π., §77. σ. 244: «... ὁ αὐτοκράτορας, καθὼς εἶναι ἄνθρωπος, ὑπόκειται στοὺς εὐσεβεῖς νόμους», πρβλ. Συνέσιος, *Περὶ Βασιλείας*, δ.π., §6.36-37: «... βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος...», Ἰωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολογία*, δ.π., 4.7.61: «Τὸ μὲν γὰρ δίκαιον ἐν τῷ νόμῳ ἔστι, ὁ δὲ γε νόμος αἴτιος τῷ δίκαιῳ, ὁ δὲ βασιλεὺς ἦτοι νόμος ἐμφυχός ἐστι ἢ νόμμος ἄρχων» [Ἡ δικαιοσύνη βρίσκεται στοὺς νόμους καὶ ὁ νόμος εἶναι ἡ αἰτία τῆς δικαιοσύνης. Ὁ βασιλιάς, δηλαδή, εἶναι ἐμφυχος νόμος ἢ νόμμος ἄρχοντας], Niccolo Machiavelli, *Ὁ Ἡγεμόνας*, δ.π., σ. 32: «Ἐξὸς μόνον ἑνὸς ἀρχηγῶς κράτους, ἀλλὰ καὶ κάθε ἡγήτης πρέπει νὰ ἔχει ὡς βασικὰ του θεμέλια τοὺς νόμους καὶ τὸ στρατό». Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὅπου δὲν κυριαρχοῦν οἱ νόμοι δὲν ὑπάρχει κράτος, βλ. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1292a.32-33: «... ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία».

ἐλέγχεις τὴν ὀργή σου⁸⁹ καὶ νὰ ἀγαπᾶς τὴν πραότητα. Γρηγόριος στὴν ἀναζήτηση τοῦ δίκαιου καὶ στὴν ἀμερόληπτη ἀπονομή του. Σταθερὸς στὶς ἀπόψεις σου, σίγουρος στὶς ὑποσχέσεις σου. Νὰ εἶσαι γενναῖος στὶς καταστάσεις ποὺ προξενοῦν φόβο. Ἄτολμος γιὰ κάθε παρανομία⁹⁰ καὶ νὰ μὴν ἀνταλλάσσεις μὲ καμιά εὐκολία τὴν ἐπιμονὴ καὶ τοὺς κόπους γιὰ τὸ καλὸ. Πρόθυμος στὶς εὐεργεσίες, διστακτικὸς στὶς τιμωρίες. Ἐραστὴς τῆς φιλίας, ἐχθρὸς τοῦ μίσους. Πηγῇ ἐλέους⁹¹. Νὰ μὴν εἶσαι φαντασμένος, ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ταπεινόφρων⁹². Νὰ περιφρονεῖς τὸν πλοῦτο, νὰ βοηθᾶς τοὺς φτωχοὺς⁹³, νὰ τιμᾶς τὴν ἀλήθεια, νὰ μὴ συμβιβάζεσαι μὲ τὸ ψέμα. Νὰ μὴ νιώθεις ταπεινωμένος στὴν ἀποτυχία, ἀλλὰ στὴν ἐπιτυχία νὰ μὴν ξιπάζεσαι. Νὰ εἶσαι κύριος τῆς γλώσσας σου καὶ νὰ προσέχεις τί ἀκοῦς. Νὰ εἶσαι ἀδυσώπητος φύλακας τῆς ἀφῆς καὶ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων. Νὰ μὴν ἐνδίδεις σὲ κανένα πάθος, οὔτε νὰ παρασύρεσαι ἀπὸ τὴν διέγερση τῶν ἐπιθυμιῶν. Καὶ γιὰ νὰ ὀλοκληρώσω, νὰ εἶσαι, σὲ παρακαλῶ, ὄχι μόνον πρότυπο καὶ παράδειγμα κάθε ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας γιὰ τοὺς ὑπηκόους σου, ἀλλὰ νὰ ἀποτελεῖς καὶ γιὰ ὅλες τὶς γενιὲς τῶν ἀνθρώπων ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν μιὰ ὁμορφῆ

91. Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1181B: «... ἡ εὐσεβὴς δὲ βασιλεία ἡμῶν ἐλεημοσύνης τετειχησμένη... ἀήττητος γίνεται τοῖς τῶν ἐχθρῶν βέλεσιν...».

92. Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1168D-1169A: «Εἴ τις κεκαθαρισμένον ἔχει τὸν λογισμόν ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἀπάτης... εἰς τὸν τῆς ὑπερηφανίας οὐκ ἐμπεσεῖται κρημνόν, κἂν ἐν ἀξιώματι ὑπάρχη ὑψηλῶν».

93. Ἀγαπητός, *Λόγος πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν*, P.G. 86/1, 1181C: «Ἰμάτιον ἀπαλαιωτόν ἐστι τὸ τῆς εὐποίας περιβόλαιον, καὶ ἀδιάφθορος στολὴ ἢ πρὸς τοὺς πένητας στοργή. Δεῖ οὖν τὸν βουλόμενον εὐσεβῶς βασιλεύειν, τοιοῦτοις ἐνδύμασι τὴν ψυχὴν καλλωπίζειν».

σοι μάλιστα καὶ ἡ τῶν οὐρανῶν ἀνέκφραστος καὶ αἰδῖος βασιλεία, εἰς κλῆρον ἀναφαίρετον, καὶ κατασκήνωσιν ἀδιάδοχον, καὶ ὑπερφυῆ καὶ θείαν τρυφήν, καὶ ἀπόλαυσιν μὴ λυομένην, παρασχεθήσεται.

καὶ σπουδαία ἐνθάρρυνση, ποῦ ἐπιτελεῖ ὥραϊα καὶ σημαντικά ἔργα. Γι' αὐτὰ θὰ σοῦ προσφερθεῖ προπάντων ἡ ἀνέκφραστη καὶ αἰώνια βασιλεία τῶν οὐρανῶν ὡς ἀναπαλλοτριωτὴ κληρονομία, αἰώνια κατοικία καὶ ὑπέρμετρα καὶ θεϊκὴ τρυφή καὶ ἀπόλαυση χωρὶς τέλος.